

ÖZBEGISTAN RESPUBLIKASY ÝOKARY WE ÝÖRITE ORTA BILIM
MINISTRLOGI

BERDAK ADYNDAKY GARAGALPAK DÖWLET UNIWERSITETI

Keruenow T.
TÜRKMEN EDEBIÝATŞYNASLYGYNÝŇ
TARYHY

**(Türkmen edebiýatşynaslygynyň taryhy dersinden türkmen filologiýasy
bakalawr tälim ýönelişiniň talyplary üçin okuw gollanma)**

NÖKÜS

2019

1

F.y.d. Keruenow T. Türkmen edebiýatşynaslygynyň taryhy. (Okuw gollanma).

(Gaýta dolukdyrylan neşir). Nöküs, 2019-nji ýyl, 112 sahypa

Iş Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersitetiniň Ylmy-metodiki geňeşiniň 2019-nji ýyl 7-nji ýanwar gündäki 3-nji san protokoly bilen neşire hödürlendi.

Okuw gollanma filologiýa (gazak dili, türkmen dili) kafedrasynda ýerine ýetirildi.

Garaşsyzlyk döwründe ylym-bilim ugrunda täze öwrülişikler ýüze çykdy. Şeýlelikde, edebiýaty öwreniş ylmyňyň geçen taryhy hem-de bu günki ösüş tendentsiýalaryny, häsiýetlerini bu günki ylmyň nukdaý nazaryndan öwrenmek derwaýys meseleleriň biridir. Şonuň üçin bu okuw gollanmada türkmen edebiýatynyň gadymy ösüş taryhy, edebiýatşynaslyk ylmyňyň irki döwürleri, edebiýatşynaslyk we edebi syn meseleleri, klassyk şahyrlaryň döredijiliginiň öwrenilişi, XX asyr türkmen edebiýatşynaslygynyň ösüş taryhy, Garaşsyzlyk döwri türkmen edebiýaty öwreniş ylmy we başga-da edebiýatyň derwaýys meseleleri barlag edilýär. Bu barlaglar rus, özbek, garagalpak, türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda ýüze çykan ylmy barlaglary deňeşdirme görnüşde alyp barylýar.

Okuw gollanma Berdak adyndaky Garagalpak döwlet uniwersitetiniň türkmen filologiýasy bakalawr tälim ýönelişinde bilim alýan talypalar üçin niýetlenilýär.

Jogapkär redaktor:

Filologiýa ylmylarynyň kandidaty, dotsent O.Gaýlyýewa

Syn ýazanlar:

A.Dosymbetowa - filologiýa ylmylarynyň kandidaty, garagalpak edebiýaty kafedrasynyň müdiri.

F.Sapaewa - filologiýa ylmylarynyň doktory (Phd), Nöküs döwlet pedagogika institutynyň özbek edebiýaty kafedrasynyň uly mugallymy

GIRIŞ

Häzirki wagtda ýurdumyzyň sotsiýal-ykdysady ösüşinde ylym-bilimiň ornuny has-da ýokarlandyrmak maksadynda 2017-2021-nji ýyllarda Özbekistan Respublikasyny ösdürmegiň baş esasy ýönelişi boýunça «Hereketler strategiýasy»nda ylym-bilimiň ösmegine aýratyn üns berilýär. Şeýlelikde, Watanymyzyň gelejegi, halkymyzyň ertirki günü, ýurdumyzyň dünýä siwilizasiýasynda mynasyp orun eýelemegi ýaşlarymyzyň tälim-terbiýesine, bilim derejesine, nähili ynsan bolup kemala gelmegine sözsüz baglydyr. Bu oňat maksatlar ýurdumyzda amala aşyrylýan giň göwrümlü reformalaryň esasy ugrudyr. Sebäbi, Respublikamyzda halkymyzyň, aýratyn hem ýaş nesliň ruhyýetini ýokarlandyrmak, edebiýatymyzy we sungatymyzy has-da ösdürmek, ýaşlary milli medeniýetimize hormat ruhunda terbiýelemek esasy meseleleriň biridir. Şonuň üçin hem habar beriş – kommunikasiýa tehnologiýalarynyň gündelikli durmuşymyzdan möhüm orun eýeleýän bu günki günde edebiýat meselelerine hem döwlet derejesinde aýratyn üns berilýär. Prezidentimiz Ş.M.Mirziýoýew «Edebiýat we sungata, medeniýete üns bermek – bu iň ilkinji gezekde halkymyza üns, gelejegimize üns bermekdir»¹, - diýip, edebiýatyň we sungatyň adam jemgyýetindäki ornunyň uludygyny aýratyn belläp geçýär. Bu meselede, aýratyn hem ýaş nesilde kitaba söýgi döretmek, olarda kitapsöýüjilik medeniýetini ösdürmek uly ähmiýete eýedir. Şonuň üçin hem ýurdumyzyň Prezidentiniň 2017-nji ýyl 13-nji sentýabrdaky PK–3271–sanly «Kitap önümlerini neşir etmek we ýaýmak sistemasyny ösdürmek, kitaby okamak we kitapsöýüjilik medeniýetini ösdürmek hem-de olara kömek etmek boýunça kompleks çäreleriň maksatnamasy hakynda»ky karary bilen baglanyşykly kitapsöýüjilik, çeper eseri okamak, ondan tasirlenmek, edebiýat ylmy bilen giňişleýin tanyş bolmak ýaly wezipäniň gün tertibine goýulmagy-da ýerlikli boldy.

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халкимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017, 4 август.

Şeýlelikde, many-mazmuna eýe bolan edebiýaty ylmy taýdan öwrenmek, derňemek we okuw-usuly işlerinde onuň okadylyşyny kämilleşdirmek meseleleri bu gün hasam uly ähmiýete eýedir. Sebäbi, edebiýatyň meseleleri, çeper eser we olary döredijileriň ömri we döredijiligi barada türkmen edebiýaty öwreniş ylmy tarapyndan onlarça ylmy işler, makalalar ýazyldy. Şeýle barlaglar özüniň düýpli derňelmegine we öwrenilmegine, ylmy taýdan doly açylyp görkezilmegine mynasypdyr.

Okuw gollanma taýýarlananda edebiýatçy alymlarymyzyň edebiýat boýunça çap edilen gollanmalary, metbugat makalalary esasy çeşme bolup hyzmat etdi. Şonuň üçin hem biz bu gollanmany ýazmakda köplenç XX asyr türmen alymlarynyň ylmy barlaglaryna salgylandyk we olaryň ylmy işlerinden gerek ýerinde ylmy çeşme hökmünde peýdalandyk.

TÜRKMEN EDEBİYATŞYNASLYGYNÝŇ TARYHYNA NAZAR. ONUŇ IRKI DÖWÜRLERI WE GÖRNÜŞLERI HAKYNDAMAGLUMAT

Meýilnama

1. *«Türkmen edebiyatşynaslygynyň taryhy» dersiniň maksady we wezipeleri.*
2. *Edebiyatşynaslyk hakynda düşünje.*
3. *Edebiyatşynaslygyň gadymy taryhyna nazar.*
4. *Irki döwür türk edebi ýadygärliklerde edebiyatşynaslyk hakynda aýdylan pikirler hakyndamaglumat.*

Her bir ýazuwly edebiyat öz kökünü, çeşmesini gaty aňyrlardan alyp gaýdýar. Ony öwrenmezden, edebiyatyň taryhyna, soňky ösüş döwürlerine göz ýetirmek kyn. Şoňa görä-de, bu edebiyatyň döreýşini we ösüşini göz önüne getirmek üçin ilkinji çeşmelerine nazar salmaly. Diýmek, edebiyatşynaslygynyň taryhyny dogry we hertaraply öwrenmek üçin ilki bilen halk döredijiligi eserlerimize we nusgawy edebiyatymyzyň wekilleriniň döredijiligine ýüzlenmegimiz gerek. Näme diýende, çeper döredijiligiň tebigaty, edebiyatyň many-mazmuny we wezipeleri hakyndaky pikir-duýgular bize çenli ýetip gelen ýazuw ýadygärliklerde hem duş gelýär. Aýratyn bellemeli zadymyz, ýazuw çeşmelerinde ylmy meselede giňden ýaýrany we çuňňur öwrenileni gadymy Grek-Rim ýazuw ýadygärligidir. Şonuň üçinem gadymyýet hakynda söz edende köpräk şu çeşmelere daýanylýar. Gadymy Şumer ýa-da Mysr, Hytaý, Hind medeniýeti ähmiýeti taýdan hiç bir milletden kem hasaplanmaýar, emma ýokardaky sebäplere görä olary subut etmek häzirlikçe aňsat düşmeýär. Meseläniň ýene-de bir tarapyny hasaba almak zerur: aslynda, eger folkloryň ýazuwly edebiyatdan gadymylygyna ünüs bersek, edebiyat hakyndaky garaýyşlaryň, pikirleriň düýp köki halk agzeki edebiyatyň däplerini özleşdirmek arkaly kämilleşdi, öňe gadam urdy. Emma bu hakykaty anyklan ýagdaýda, halk agzeki döredijiligi nusgalarynyň ýazuwda möhürlenmegi soňky döwürlerde amala aşmagy, oňa çenli olaryň gadymy teksti saklanmandygyny hasaba alyp, ýene-de

ýazuw çeşmelerine dolanmagymyza mejbur bolýarys. Çeper edebiýatyň ösmeginde edebiýat hakynda aýdylan pikirleriň uly goşandy bar.

Edebiýaty nazary düşünjersiz göz öňüne getirmek asla mümkin däl. Ol özüniň gözbaşyny irki döwür edebi ýadygärliklerden alyp gaýdýar. Şonuň üçinem ýokarda belläp geçişimiz ýaly ol çeper edebiýat bilen bilelikde ýaşap gelýär. Mysal üçin, Antik Ýunan medeniýetiniň arhaik döwürlerine has bolan Gomer, Gesiod, Pinder ýaly akyldarlaryň eserlerinde edebiýat hakyndaky garaýyşlara duş gelýäris. Has anygyny aýdanymyzda bu eserleriň awtorlarynyň edebiýaty nähili düşünendikleri hakynda öz pikirlerini beýan edýärler. Tebigy, bu garaýyşlar awtorlaryň dünýägaraýyşlaryna gabat gelýär. Mysal üçin, Gadymy Ýunanlaryň (grek) pikirlerine garanda, älemiň düzülişi ýönekeý: Olimpda – hudaýlar, erde bolsa adamlar ýaşaýar, älem şu ikisiniň birliginden gurulypdyr. Olaryň ynançlaryna garanda, Olimp hudaýlary ýerdäki ýaşaýşy ýola salyp durýar ekeni.

Edebiýatyň wezipeleri, onuň ynsana täsiri meselelerine hem juda irki zamanlarda üns berilipdir. Bu hakynda Gesiodyň (miladdan ozalky VII-VI asyrlar) “Teogoniýa” eserinde pikir aýdylypdyr. Eger arhaik döwürde edebiýaty, çeper döredijiligi ylahy diýip düşünmeklik üstem bolan bolsa bolsa, Ýunan medeniýetiniň klassyky döwrüne (miladdan ozalky V-IV asyrlar) gelip, ýazyjynyň zähmetine bir kesp hökmünde seretmeklik üstem bolýar. Ýunanlarda ussat ussanyň birde-bir kesp ugrundaky hyzmaty “tehne” diýip ýöredilen bolup, bu söz “ussatlyk”, “hünär”, “sungat” ýaly manylary aňladýar¹. Bu döwürde söz sungaty hem “tehne” toparyna girizilýär. Bu hili garaýşyň peýda bolmagy ritorikanyň ýörite predmet hökmünde tiz ösmegi bilen baglydy. Iň möhümi bu predmet edebiýatyň esasy - sözi öwrenmeklige gönükdirilipdir, sungat boýunça aýdylan pikirler bolsa, edebiýata baglanyşyklydy. Özüniň hyzmatlarynda ritorika meselelerine uly üns beren Ýunan edebiýatşynaslarynyň bu baradaky hyzmatlary uludyr. Şu ýerde ritorika predmetini esaslandyranlaryň biri Protagor (miladdan ozalky 480-410 ýý.) sözüň diňleýjä huzur bagyşlamagy ýa-da duýgularynda

¹ Kuronow D., Rahmonow B. Garb adabiý-tankidiý tafakkuri tarihi oçerklari. Toşkent, “Fan”, 2008. 23-nji sah.

geçmiş janlandyrmagyň özi hem, onuň diňleýjiniň oý-pikirlerini islâniňçe özgertmegi, şekillendirmegi lazym ekenligini belleýär. Üns berilse, şu erde edebiýata has ideologik gönükdirme, kommunikasiýa (jümleden, çeper kommunikasiýa) has apellýatiw maksat hakynda söz gidýändigini duýmak kyn däl. Ýene-de bir mysal Georgiý (miladdan ozal 483-375 ýý.) poeziýada “söz kalby özgeleriň şatlygyny özüniňki ýaly duýmaklyga mejbur etmek”lige üns berýär. Görüp durşumyz ýaly, Georgiý çeper diliň emotsionallygy, çeper retseptsîýa prosesindäki dertdeşlik (“sopereziwanie”), gahrymanlaryň ruhuna aralaşmak (“wziwanie”) ýaly edebiýatşynaslygyň möhüm meselelerine üns berilipdir².

Şeýlelikde, Antik medeniýetiň arhaik döwründe edebi-nazary we edebi syny oý-pikirler Ýunan-Rim edebiýaty hem-de sungatyň baý materialy giňişliginde ösdi. Filosofiki garaýyşlaryň esasynda edebiýatyň many-mazmuny, onuň waka bilen gatnaşygy, sosial durmuşdaky orny we wezipeleri ýaly möhüm meseleler öwrenildi. Edebiýatyň ösüş derejesinden gelip çykan halda žanrlara bölmeklik amala aşyryldy, her bir žanryň özüne mahsus häsiýetleri anyklandy. Çeper eseriň gurluşyna üns berildi: çeper forma we çeper mazmun düşüňjeleri biri-birinden tapawutlandyryldy, olaryň özara gatnaşyklary barlag edildi. Häsiýet, fabula ýaly elementler häsiýetlendirildi, çeper eserdäki orny açyp berildi, olara goýulýan talaplar işläp çykaryldy. Gadymy tekstleri gaýtadan diklemek, olaryň ylmy işlerini taýýarlamak ýola goýuldy, sözbaşy we düşündiriş görnüşindäki garaýyşlar ýüze çykdy. Şularyň netijesinde häzirki zaman edebiýatşynaslygynyň ilkinji kerpiçleri antik döwürde, aýratyn Ýunan medeniýeti ösüşiniň klassyky etapy hem-de Rim medeniýetiniň Respublika döwründe guýlandyr.

Ine, edebiýatşynaslygyň ýokardaky gözbaşynyň soňky ewolýatsiýasy (ösüş) orta asyrlarda türki edebiýatşynaslygynyň-da kemala gelmegine mümkinçilik dörettdi. Türki halklaryň edebi çeşmelerinden mälim bolşy ýaly X-XIX asyrlardaky taryhy ýagdaýlarda edebiýatşynaslyk özüne laýyk görnüşde we dürli ýagdaýda peýda boldy. Esasan-da şu döwürde edebiýatşynaslyk ilkinji nobatda köplenç edebi

² Walihuzaew B. Uzbek adabiýotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993. 12-nji sah.

synyň üsti bilen ýüze çykyp başlaýar. Şonuň üçin-de edebiýatşynaslyk meseleleri aruz, kapyýa, çeper sungata bagyşlanan rysalalar, tezkire, taryhy ýadygärlikler, sözlüklerde hem-de çeper eserlerde beýan edilýärdi. Geçmiş edebiýatşynaslygyň çeşmelerine nazar aýlanymyzda “edebi syn”, “tankytçy” sözleriniň ornuna “maslahat”, “maşwarat” we başga-da köp sözler we adalgalar ulanylypdyr. Bu sözleri ulanmagynyň esasy sebäbi bolsa, şol oturlyşyklarda, märekelerde her bir şahyr bolsun ýa-da galam ýazýan ýazyjy özleriniň goşgularyny, eserlerini okap berer ekeni. Şonda diňläp oturan märekäniň adamlary olara baha beripdir. Eger-de goşgularda ýa-da eserlerde kemçilik bar bolsa, onda şol kemçilikler aýdylyp, soňra awtor tarapyndan gaýtadan düzedişler girizilýär we gaýtadan okamaklyga hödürlenilýär. Ine, şu ýerden hem syn hakyndaky pikir ýüze çykypdyr. Synyň eser üçin köp peýdasy bar. Eseriň kemçilikleriniň aýdylmagy synyň edebiýatşynaslygyň içinden uly bir ýoda bolup ösmegine mümkinçilik döredipdir. Şeýlelikde, antik döwürde-de, orta asyrlarda-da edebiýatşynaslyk edebi syn bilen bagly ýüze çykýar. Eýsem okyjyda “*edebiýatşynaslyk, edebi syn, edebi synçylyk*” adalgalary soňky döwürlerde peýda bolan ahyryn diýen sowal ýüze çykmagy mümkin. Emma, “*edebiýatşynaslyk, edebi syn, edebi synçylyk*” adalgalary soňky döwürlerde peýda bolan bolsa-da, taryhy edebi çeşmeler bu adalgalaryň netijesinde düşünilýän mazmunyň uzak taryha eýe ekenligini, özüne mahsus şekillerde gadymy döwürlerde şekillenip, kem-kemden ösüp, kämilleşendigini subut edýär. Bu hakynda biz ýokarda birnäçe mysallarda aýdyp geçdik. Antik çeşmelerinden bize mälim bolşy ýaly edebiýatşynaslyk biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan üç bölümden ybaratdyr. Bu bölümleriň birisini öňe, beýlekisini yza geçirip bolmaýar. Mysal üçin, edebiýat hakda entek hiç-hili nazary pikir ýok ýerinde edebiýatyň taryhyny emele getirýän çeper eserleriň bütewi bir ösüş ugrunyň bolmagy mümkin däl, ýa-da edebi synyň ýok erinde edebiýat taryhyndaky kämilleşmek etaplary-da bolmaýar. Şeýlelikde, edebiýatşynaslygyň esasy bölümleri hasaplanýan - edebiýat nazaryýeti, edebiýat taryhy, edebi syn - diýen üç düşünje biri-birinden üzňe bolmadyk tutuş bir düşünjäni, ýagny, *edebiýat hakdaky ylmy* orta çykarýar. Şonuň

netijesinde hem edebiyatşynaslyk emele gelyär. Bu ugurlaryň her birisinde aýdylan pikirleriň ýygyndysy bolsa edebiyatşynaslykda aýratyn görnüşde, ylmy esasyda giňişleýin öwrenilýär. Eýsem edebiyatşynaslyk adalgai näme manyny aňladýar? Biz bu barada edebi çeşmelere salgylansak, onuň, ýagny “*Edebiyatşynaslyk*” adalganyň türkmen edebiyatyna ornaşmagy ilkinji gezek pars-täjik dilinden girip gelendigini anykladyk. Mysal üçin, “*şynas*” sözi pars-täjik dilinden alnan bolup, “*gowy bilmek, taýýar etmek*” işliginden gelip çykypdyr şeýle hem türkmençe “*-lyk*” affiksiniň goşulmagyndan hasyl bolupdyr. “*Edebiyatşynaslyk*” adalgasynyň many-mazmuny hakynda ylmy kitaplarda hem düşündirişler berilýär. Mysal üçin, edebiyat ensiklopediýasynda “*edebiyatşynaslyk*” adalgasyňa şeýle kesgitleme berilýär. “*Edebiyatşynaslyk - çeper edebiyaty, onuň many-mazmunyny, gelip çykyşyny we sotsial gatnaşyklaryny hertaraplaýyn öwrenýän ylymdyr. Predmetler - söz arkaly çeper pikirlenşiň özüne mahsus häsiýetleri hakyndaky, çeper döredijiligiň genezisi, köki, düzüşi, taryhy-edebi prosesiň lokal (belli wagt we döwre laýyk) we umumykanunlary hakyndaky bilimleriň jemidir. Gysgaça aýdanymyzda, edebiyatşynaslyk - çeper edebiyaty we döredijilik prosesi öwrenmegiň kontsepsiýalary we usullary hakyndaky predmetdi*”².

Şeýlelikde, edebiyatşynaslygyň hem özüne ýüklenen esasy wezipesi bolýar. Mysal üçin olaryň käbirine ünsümizi çekeliň: edebiyatşynaslyk *birinji* nobatda, edebi prosesi, edebiyatyň ösüş kontsepsiýalaryny, kanunlaryny giňişleýin öwrenmekden, olardan edebi hereketi ýene-de ösdürmek üçin zerur bolan netijeler çykarmaklygy amala aşyrmalydyr. *Ikinjiden*, edebiyatşynaslyk çeper edebiyaty zaman talaplaryna laýyk ösdürmäge, halka hyzmat etdirmäge hereket etmelidir. *Üçünjiden*, edebiyatşynaslyk okyjynyň estetiki didini şekillendirmäge, ony nazary nukdaý taýdan gurallandymaga hyzmat etmegi zerurdyr. Şonuň üçinde, edebiyatşynaslyk irki döwürlerden gözbaş alyp bu günki ylymda-da ýaşap gelyär. Eýsem onuň kökünü, genezisini yzarlasaň arhaik döwre baryp direlýändigine, asyrlar ara ýaşap gelyändigini kesgitlenilýär. Antik döwrüň edebiyat taryhyndan

² Walihuzaew B. Uzbek adabiyotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993. 11-njy sah.

mälim bolşy ýaly, edebiýatşynaslygyň irki görnüşleri ýöriteleýin ugur bolup kämilleşmedik bolsa-da, onuň görnüşleri synçylyk görnüşinde ýüze çykyp ugraýar. Onuň ilkinji görnüşleri dünýä ýüzünde antik döwürde Ýunan alymy Aristoteliň «Poetika», «Ritorika», Platonyň «Döwlet», Orta asyrlarda bolsa Fotiniň «Miriobiblion» («Kitaphana»), Awreliý Awgustyň «Ykrarnama» («Ispowed»), Oýanyş döwri Ýewropa edebiýatynda Dante Aligeriniň «Halk dili hakynda», Žowanni Bokkaççonyň «Mažusiý ylahlar şežeresi», Antonio Minturnonyň «Şahyr hakynda», «Poetiki sungat», Lodowiko Kastelwetrynyň «Halk dilinde beýan edilen we düşündirililen Aristotel «Poetikasy»», türki edebiýatda bolsa, Handemiriň «Makorim ul ahlak», Mirhandyň «Rawzat us safo», Wasifiniň «Badoe ul wakoe», Ýasup Has Hajybyň «Kudatgu bilig», Zahriddin Muhammet Babyryň «Babyrnama», Agakiniň «Fiddaw ul ikbol», Nowaýynyň «Mejalois un-nafois» we başga-da edebi ýadygärliklerde duş gelmek bolýar. Ine, şeýle çeşmelerden nusga alsak, onda ilkinji edebiýatşynaslaryň köpçüligi filosoflar, şahyrlar, döredijilik bilen meşgullanýan şahslar bolup hasaplanýar. Şonuň üçin olar çeper eser, goşgular hakynda özleriniň pikirlerini aýdyp bilipdir. Bu ýagdaý edebiýatşynaslyk hakyndaky düşüňjäniň ýüze çykyp başlandygyny aňladýar. Soňra bolsa, bu ugruň has kämilleşmegi netijesinde eserlerde ýörite pikirler bildirilýär. Muny biz ýokardaky akyldarlaryň işlerinden hem görmegimiz mümkin.

Şeýlelikde, edebiýatşynaslyk ylmynyň taryhy uzak döwürleri öz içine alan bolsa-da, edebiýaty hakyky manysynda ylmy esasda içgin öwrenmeklik türki halklarynda XIX asyryň ahyry we XX asyryň başynda amala aşyp başlaýar. Bu döwürde edebiýaty öwreniş ylmy ýöriteleýin ugur bolup kämilleşýär. Şonun üçinem, edebiýatşynaslygyň her bir meselesini döwür bilen bagly öwrenmelidiris, oňa laýyk görnüşde pikir bildirmelidiris. Bu bolsa öz nobatynda ýaş edebiýatşynaslaryň has kämil derejede ösüp etişmegi üçin uly kömek bolýar.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Edebiýatşynaslygyň gelip çykyş taryhy hakynda aýdyp beriň.*
- 2. Antik döwürde edebiýatşynaslygyň peýda bolmagy.*

3. Edebiyatşynaslygyň esasy many-mazmuny we onda şahyrlaryň, synçylaryň roly we orny nähili?

4. Edebiyatşynaslygyň esasy wezpesi we onda ýerine ýetirilýän meseleler.

5. Edebiyatşynaslygy bu günki ylmy nukdaý nazardan öwrenmek meselesi nähili?

EDEBIYATŞYNASLYGYŇ EDEBI SYN BILEN BAGLYLYGY

Meýilnama

1. Edebiyatşynaslygyň esasy ugurlary.

2. Edebi syn hakynda düşünje.

3. Irki döwür edebi çeşmelerde edebi-syny pikirler we olaryň edebiýatşynaslykdaky ähmiýeti.

4. Orta asyrlarda edebi-estetiki pikirler.

5. Oýanyş döwri Ýewropa edebi-syny pikirler.

Hemmämize mälim bolşy ýaly geçmişde edebiýatşynaslyk esasy bütewi bir görnüşde bolupdyr, ýagny, edebiýatşynaslyk geçmişde filosofiýa, mantyk, çeper edebiýat bilen aralaşan ýagdaýda öwrenilip gelindi. Şeýlelikde, edebiýatşynaslygyň esasy ugurlary-da, edebiýat taryhy, edebi syn, edebiýat nazaryýeti we ş.m. ondan ýöriteleýin bölünip bilenokdy. Ýörite ugur bolmak hadysasy bolsa, edebiýatşynaslygyň taryhy ösüşiniň prosesinde amala aşyrylýar. Şonuň netijesinde, ýörite ugurlar-edebi syn usullary, edebiýat taryhy, edebiýat nazaryýeti edebiýatşynaslykdan bölünip aýrylypdyr. Hemmämize mälim bolşy ýaly taryhy ösüşiniň her bir basgyjynda edebi prosesde emele gelýän eserler edebi syny taýdan saýlanyp alnandan soň döwrüň synagyndan üstünlikli geçip bilse, onda ol edebiýat taryhynyň mülküne aýlanýar. Taryhy-edebi hadysalar bolsa «edebiýat taryhy» predmeti tarapyndan häsiýetlendirilýär, belleniýär. Edebiýat taryhynyň edebi prosesden ösüp çykyşy ýaly, edebiýat taryhy edebi synyň netijesinde peýda bolýar. Edebiýatşynaslygyň metodologiýasy bolsa edebi syn we

edebiýat taryhyndan emele gelýär¹. Ine, bu üç uguryň birleşmesinden bolsa edebiýat nazaryýeti ýüze çykýar we ol edebiýat taryhy, edebi syn predmetleri üçin oňaýly şert döretmäge hyzmat edýär. Edebi proses bilen çeper edebiýat, edebiýatşynaslygyň predmetleri (ylymlary) bolan - edebi syn, edebiýat taryhy, usulyýeti we nazaryýeti arasynda hemişe janly baglanyşyk, gatnaşyk bolýar. Biri-biri bilen şeýle öz-ara aýrylmaz bagly bolan edebiýatşynaslygyň bu ugurlarynyň her birisiniň önünde özüne mahsus ylmy-amaly wezipeler bar. Şeýlelikde, edebiýatşynaslygyň ýokardaky ugurlary özüniň wezipelerini amala aşyrandan soň edebiýatşynaslyk-da öz ösüş ýoluna gadam basýar. Esasanda, edebiýatşynaslygyň ösmeginde ähmiyetli rol oýnaýan ugurlaryň biri-de *edebi syndyr*.

Biz edebiýatşynaslyk ylmyny öwrenenimizde ony edebi syn bilen berk baglylykda alyp barsak onda biz gazanylan netijä etip bileris. Sebäbi, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, edebi syn bu çeper eseriň ösmegine uly kömek edýär. Çeper eser many-mazmun taýdan näçe köpeldigiçe, edebi prosesiniň ösüşini gazanýar. Edebi prosesiniň täzeçe mazmunda ösmegi bolsa, edebiýatşynaslygyň ösüşini täze ýodalara gönükdirýär. Şonuň netijesinde edebiýatşynaslyk-da uly ösüşi gazanýar.

Eýsem edebi syn (taňkyt) näme? Edebi syn edebiýatyň nazary pikirlerine söýenip, edebiýatyň taryhy ösüşiniň ähli ugurlaryny derňeýär. Onuň ösüşine päsgel berýän nogsanlary ýüze çykarýar we şol nogsanlardan neneňsi çäreler bilen dynmalydygyny kesgitleýär.

Türkmen edebi syny çeper edebiýatyň ösüşinde, edebi prosesiniň nazary meselelerini çözmekde uly rol oýnaýar. Edebi syn edebiýat taryhynyň ösüşindäki perspektiwalary salgy berýär. Edebi prosesiniň dogry ugur bilen ösmegine ýol açýar. Şu aýdylanlary göz önünde tutanyňda, edebiýat taryhyny döredýän hakyky ýazyjylar hem, nazaryýetçi hem taryhçy hem edebi synçydyrlar. Eger olar şu ugurlaryň haýsy hem bolsa birinden asgyn bolsalar, şeýle ýazyjylaryň edebiýat taryhyny döretmeklikde-de haýsydyr bir säwlikler goýbermekleri mümkin. Edebi syn - edebiýatşynaslygyň edebi prosesine ilki aralaşýan ugrudyr. Edebi syn

¹ Walihuzaew B. Uzbek adabiýotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993. 11-njy sah.

birinjiden, belli bir döwrüň edebi prosesiniň çözülmelik meselelerini öňe sürüp olary zamananyň ideýa-estetik talaplary nazaryndan emele getirmegiň esasynda edebiýatyň önünde duran möhüm we wajyp wezipeleri bellemekden ybaratdyr. *Ikinjiden*, edebi prosesde orta çykan ähli ýazyjylaryň döredijilik hyzmatyny gözden geçirmek, barlag etmek arkaly olaryň döredijiligini ösdürmekden ybaratdyr. *Üçünjiden*, iň täze eserlere öz wagtynda syn göz garaýşyndan seredip, awtorlaryň üstünlüklerini ýaýmak we kemçiliklerine düzediş bermekden ybarat. *Dördünjiden*, birnäçe okyjylaryň estetik duýgusyny ösdürmäge, edebi-çeper hadysalary duýmaga we bilmäge kömek bermeklige borçludyr.

Jemläp aýdanymyzda döwür bilen dem almak, edebi proses bilen işjeň gatnaşykda, baglylykda bolmak bilen ösen sotsial kontsepsiýa we ideýalaryň edebiýata aralaşmagyna kömek bermek edebi synyň wezipesidir. Edebi synyň esasy kontsepsiýasy şundan ybarat-ol ýazyjynyň döredijilik işine hormat we seresaplylyk bilen ýakynlaşmagy hem-de ony talapjaňlyk bilen bahalamagyny dogry diýip tapýar. Edebi syn çeper edebiýat bilen durmuşyň waka-hadysalarynyň mazmunyny çuňňur bilmäge öz goşandyny goşýar. Edebiýatyň ösüşi hemişe synyň ösüşi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Edebi syn edebi prosesiniň hadysalary (çeper eser) hakynda pikir öwürüp, olaryň üstünden höküm çykarmak bilen meşgullansa, onda edebi synyň mazmuny höküm edilýän edebiýatyň mazmunynyň edil özüdir, diňe tapawudy şeklindedir. Ýazyjy durmuş hakyndaky öz pikir-duýgularyny çeper obrazlar bilen beýan etse, synçy özüniň edebiýat hakyndaky oý-pikirlerini mantyk (çeperçilik usullaryndan peýdalanan ýagdaýynda) pikirlenmesi bilen beýan edýär. Şeýlelikde, edebiýat syn bilen aýrylmaz bagly bolup, biri-birine öz-ara täsir edýär. Şu manyda edebi synyň taryhy çeper edebiýatyň taryhynyň hakyky özüdir. Şonuň üçinem edebi synyň taryhyny öwrenmezden çeper edebiýatyň taryhyny bilip bolmaz.

Edebiýatşynaslygyň taryhyny öwrenmekçi bolsak, onda biz bu ugura edebi syn we edebiýat taryhy bilen berk baglylykda gadam urmaly bolarys. Sebäbi, öňde belläp geçişimiz ýaly edebiýatşynaslyk ýakynda peýda bolan predmet däl, onuň

ösüşü irki zamanlara baryp direlýär. Edebiýatşynaslygyň basyp geçen köp asyrylyk ýoly-çylşyrymly ýoldur. Ynsanyýet taryhynda edebi-syny pikirler antik döwründe peýda bolup, asyrlaryň dowamynda etaplaýyn ösüp başlapdyr. Ine, şeýle maglumatlary doly öwrenmäge mümkinçilik berýän edebiýatşynaslygyň bir bölümi - edebiýat taryhy gowy maglumatlary bize etirýär. Şonuň üçinem, biz özümiziň öwrenýän obektimizi has giňişleýin materiallar bilen öwrenmek, bilmek üçin edebiýat taryhyna salgylandyk.

Şeýlelikde, edebiýat taryhyndan mälüm bolşy ýaly, gadymy zamanlaryň edebi syny garaýyşlary, edebiýaty öwreniş taryhynyň başlanyşy, esasan gadymy Gretsiýanyň beýik pelsepeçileri – Platon we Aristoteliň ady bilen baglydyr.

Platon (miladdan ozal 420-347 ýý.) özüniň dialog görnüşindäki eserlerinde sungat we edebiýat bilen bagly birnäçe möhüm meseleleri orta goýýar. Şu orunda «Döwlet» atly eserinde filosof ideal döwlet raýatyny terbiýelemek meselesini seredip çykyp, onda söz sungatyndan nähili peýdalanmalydygy hakynda pikir ýöredýär. Onuň pikirince, terbiýede iki usul bilelikde alyp barylmany lazým diýlip tapylýar: beden üçin «beden terbiýe», kalb üçin «sungat terbiýe» (häzirki «estetiki terbiýe» - awtor). Filosof «sungat terbiýe»de söz sungaty esasy orun tutýandygyny belleýär¹. Görşümüz ýaly filosofyň hyýalyndaky ideal döwletde edebiýat döwletiň peýdasyna doly boýsundyrylýar, edebiýatyň ideologik, ruhy-ahlaky ölçegleri bellenilip görkezilýär. Platon edebiýat ynsanyýet ruhuna, aýratyn hem şekillenip gelýän şahsyň ruhuna güýçli täsir edýär diýip bilýär. Platonyň edebi-estetiki garaýyşlary onuň başga-da meselelere bagyşlanan eserlerinde hem özüniň beýanyyny tapypdyr. Tebigy halat, bu ýagdaýda sungat we edebiýat meseleleri esasy problema nukdaýy nazaryndan seredilýär we bahalanýar. Meselem, eserde poeziýanyň mazmuny, barlag etmek ýa-da suratlandyrmak usullary meselelerine durup geçmekden gözlenýän maksat – bu onuň döwlet gurluşyndaky orny, ähmiýeti hakyndaky ýokardaky ýaly garaýyşlary esaslandyrmakdyr. Şu ýoldan baran filosof edebiýatşynaslyk üçin möhüm meseleleri barlag edýär, gymmatly

¹ Kuronow D., Rahmonow B. Garb adabiý-tankidiý tafakkuri tarihi oçerklari. Toşkent, "Fan", 2008. 24-nji sah.

pikirleri beýan edýär. Onuň edebi žanrlar meselesindäki garaýyşlary, hiç şübhesiz, şeýle pikirleriň hataryna goşulýar.

Birinji bolup, edebiýaty žanrlara bölen Platon olary görnüşlere bölmek esasynda aýdyp bermek usulyny ulanýar. Oňa görä, «şahyr we rawylar näme hakynda sözlemesin, bu geçmiş ýa-da häzir, gelejek hakyndaky hekaýa» bolýar. Hekaýa aýtmak bolsa «ýa ýönekeý rowaýat, ýa-da beýan etme usulynda we ikisiniň birligi esasynda amala aşmagy mümkin». Şu erde Platon «beýan etme» diýende nämäni nazarda tutduka? Şuny aýdynlaşdyrallyň! Platon şahyr ýa-da rawy (aýdyjy) özgäniň dilinden aýdan sözünü – personajlaryň sözünü beýan etme diýip bilýär. Çünki, bu ýagdaýda şahyr ýa-da rawy özüniň sözünü şol personajyň sözüne mümkinçiligi bolýança meňzetmeklige hereket edýär, ýagny beýan edýär. Şu ýagdaýdan gelip çykyp, Platon şeýle diýýär: «poeziýa we mifnepislighiň bir görnüşi dolulugy bilen beýan etmeden düzülýär – bu, seniň aýdyşyň ýaly, tragediýa we komediýa: başga görnüşi bolsa dolulugyna şahyryň aýdanlaryndan ybarat – muny köpräk difiramlarda tapýarsyň: epiki poeziýa we başga-da birnäçe görnüşlerde bu iki usul» garyşdyrylan ýagdaýda gelýär¹. Görşümüz ýaly, bu erde üç edebi görnüş (žanr) – drama, poeziýa we eposa mahsus häsiýetler aýratynlandyrylypdyr.

Platon edebiýata ruhy-ahlak ölçegleriň nukdaýy nazaryndan garapdyr we ol özgeçe döredilen baý edebi çeşmäni syny öwrenýär, edebiýatyň many-mazmuny we wezipeleri, çeper forma we mazmun, çeper eseri kabul etmek prosesi, onuň ynsan aňy we ruhuna täsiri ýaly birnäçe möhüm meseleler hakynda gymmatly pikirleri bildiripdir. Onuň bu pikir-duýgulary soňky döwürleriň edebiýatşynaslygy üçin möhüm çeşme bolup hasaplandy.

Gadymy edebiýatşynaslyk däpleriniň esasyňy goýan görnükli grek akyldarlaryň ýene biri Aristoteliň (miladdan ozalky 387-322 ýý.) edebiýat, sungat hakyndaky garaýyşlary edebi syny pikirleriň ösüşinde uly ähmiýete eýedir. Onuň «“Poetika” eseri antik döwürlerden bize çenli ýetip gelen söz sungaty hakyndaky ilkinji ýörite barlag iş hasaplanýar. Onuň “Etika” atly eserinde-de sungatyň many-

¹ Allakow J.. Türkmen edebi tankydyň taryhy. Aşgabat, 1988. 20-nji sah.

mazmuny hakynda aýdylypdyr. Aristoteliň “Poetika” eseriniň teksti doly däl, emma, poeziýanyň tebigaty hakyndaky umumy garaýyşlar bildirilen we esasan, tragediýa žanry barlag edilen ilki bölegi bize çenli ýetip gelipdir: epos, lirika we komediýa bagyşlanan soňky bölümleri bolsa saklanyp galmadyr. Aristotel hem Platon ýaly sungatyň mazmunyny belgileýän häsiýet hökmünde öýkünmäni (mimesis) görkezýär. Aristotel söz sungaty halk agzeki döredijiliginden, folkloryň sinkretik şekillerinden bölöklenip çykandygyny belläpdir. Şeýle hem Aristotel poeziýadaky forma we mazmunyň gatnaşygynda mazmuny ilkinji diýip bilipdir. Sonuň üçin “şahyr ilki fabula döretmegi lazymdyr, eýsem, ölçegli söz däl”, diýip aýdýar. Çünki, onuň bellemegine görä, şahyr waka (mif) arkaly pikir bildirýär. Şuny aýratyn belläp geçeliň, Aristoteliň döwründe edebiýatda waka (mif) birinji orunda durupdyr we ideýany beýan etmekde wakanyň roly uly diýip hasaplanypdyr. Aristoteliň taglymatynda häsiýet eseriň ruhy-moral (etiki) tarapyny suratlandyryjy element hökmünde barlag edilýär. Onuň karakteriň öňüne goýan dört talaby hem şuna laýyk bolup, onuň esasy – ruhy-ahlak (etiki) taýdan çemeleşmek esasynda bellenilýär.

“Poetika”nyň ylmy gymmatyny belleýän zat – ondaky nazary umumlaşmalar, işläp çykarylan talaplar gadymy Ýunan edebiýatynyň baý materialynyň barlagyna söýenilýär. Ikinji möhüm tarapy bolsa, onda gezekme-gezek sistemaly pikiriniň ýöredilmegi, goýulýan her bir mesele boýunça ylmy kontsepsiýanyň beýan edilmegi bilen ölçenýär. Meselem, tragediýa žanry hakynda aýdanda, Aristotel ilki onuň žanr spetsifikasyny belläp alýar, soňra ony düzýän sostawly bölekler – waka (mif), fabula, häsiýet, dil we metod ýaly meselelerini nobatma-nobat barlag edip çykýar we olaryň başga elementler bilen öz-ara gatnaşygyna nazar aýlaýar¹. Aristoteliň “Ritorika” atly ylmy eseri-de dünýä edebiýatşynaslygynyň ilki nusgalary hasaplanýar. Aristotel bu eserinde edebiýatyň durmuşyny (ömrüni) beýan edýär, onuň esasy predmeti – adam, wezipesi bolsa, adamlara terbiýe bermekden ybaratdyr diýen pikirleri öňe sürýär. Beýik alymyň aýtmagyna görä,

¹ Kuronow D., Rahmonow B. Garb adabiý-tankidiý tafakkuri tarihi oçerklari. Toşkent, “Fan”, 2008. 24-nji sah.

edebiyat adam ömründäki in möhüm taraplaryny umumlaşdyrýar. Ol edebiyatyň sungat görnüşindäki käbir häsiýetlerini görkezip berýär, onuň predmetden tapawudyny anyklaýar. Şeýlelikde, Aristoteliň döredijilik hyzmaty Ýunan medeniýeti klassyky döwrüniň ahyryna gabat gelýär, ondan soň sekiz ýüze golaý dowam eden ellinizm döwri başlanýar.

Ellinizm döwründe (miladdan III-I asyrlarda) sap filologiki barlaglara gyzyklanmanyň güýçlenmegi, pelsepeçileriň pelsepeden aýrylyp çykmagyna itergi berdi. Ellinizm döwründe iri medeni we ylmy merkezlerden birine öwrülen Aleksandriýada (miladdan ozalky III mil. IV asr.) bu ýönelişdäki barlaglar, aýratyn netijeli ýola goýyldy. Bar bolan maglumatlara garanda, Zenodot Efesli (mil. Ozal. 257-180 ýý.) tarapyndan Gomer poemalarynyň ilki ylmy neşiri (elbetde, golýazma görnüşde) taýýarlanyp, bu neşirde ilkinji gezek «Iliada» we «Odisseýa» poemalary her biri 24 goşgyny öz içine alan iki poema görnüşinde berilýär. Munda Zenodot bu poemalaryň dil häsiýetlerine bagyşlanan ýörite barlaglar döredipdir. Soňra Aristofan Wizantiýaly (mil. Ozal. 257-180ýý.) tarapyndan Gomer, Gesiod we başga-da antik şahyrlaryň eserleriniň ylmy neşirleri amala aşyrylypdyr. Ol özüniň neşire taýarlan tragediýalaryna sözbaşy ýazyp, olar hakynda edebi-taryhy maglumatlar hem beripdir. Şoňa görä, Aristofan hakly röwüşde sözbaşy žanrynyň esasçysy görnüşinde ykrar edilýär².

Şeýle hem şu döwürde Gomer poemalaryny barlag eden alymlardan ýene-de biri Aristarh Samofrakiýalynyň barlag işlerinde edebiyatşynaslyk ylmynyň soňky ösüşi üçin möhüm pikirler öňe sürüldi. Aristarh birinji bolup gahrymanyň awtoryň döredijilik niýeti we çeper mantyksyndan garaşsyz ýagdaýda hereket edip bilmek mümkinçiliginiň bardygyny esaslandyrýar. Şeýle hem ol gahrymanyň karakter häsiýetleri eseriň gurluşyna täsir etmegi mümkin diýen pikiri hem öňe goýýar. Şeýlelikde, Rim imperiýasy döwrüne gelip, çeper döredijilige (proza eserleri-awtor) gyzyklanma peselip ugraýar, poeziýanyň ösüşinde bolsa durgunlylyk ýagdaýy göze düşýär. Şonuň üçin, ritorika ýönelişi boýunça barlaglar köpelig

² Walihuzaew B. Uzbek adabiýotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993. 15-njy sah.

ugraýar. Edebiýatşynaslygyň hem ösüşi ritoriki ugruň bilimdanlarynyň ady bilen bagly bolýar. Şonuň netijesinde, Mark Tulliý Tsitseronyň «Ýazyjy hakynda», Kwint Goratsiý Flakkyň «Poeziýa ylmy», Kallimahyň “Tablitsalar” we başga-da birnäçe eserlerde edebiýat we sungat, çeper döredijilige mahsus ylmy garaýyşlar öňe sürülýär.

Şeýlelikde, getirilen eserlerden gözbaş alyp gaýdýan edebiýatşynaslyk ylmy türki halklar edebiýatynda-da öz ösüşini dowam edipdir. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly bu ylmyň türki edebiýatda kemala gelmeginde we kämilleşmeginde edebi syn uly rol oýnapdyr. Şonuň üçinem, türki edebiýatda hem edebiýatşynaslyk ylmy edebi-syny pikirleriň netijesinde emele gelipdir¹.

Geçmişde Gündogarda *edebi-nazary garaýyşlar sinkretik* (filosofiýa, mantyk bilen garyşyk) ýagdaýda bolupdyr diýip belläpdik. Bir gyzykly eri ölkämizde edebi-syny, nazary garaýyşlar (pikirler) her dürli görnüşde - usullarda ýüze çykypdyr. Öňde belläp geçişimiz ýaly ilki edebi-syny pikirler (ýygnaklarda, söhbetlerde, duşuşyklarda) agzeki görnüşde beýan edilipdir. Mysal üçin Handemiriň “Makorim ul ahlak”, Mirhandyň “Rawzat us safo”, Wasifiniň “Badoe ul wakoe”, Zahriddin Muhammet Babyryň “Babynama”, Agakiniň “Fiddaw ul ikbol” ýaly eserlerinde bu mysallara duş gelmek bolýar.

Edebi çeşmelerde beýan edilişine görä edebiýatşynaslyk iň ilki arap-pars edebiýatlarynda peýda bolupdyr. Olar şahyrlaryň ömri we döredijiligi hakynda tezkireler ýazypdyr. “Tezkire” sözi arapça bolup, “ýadygärlik depderi” diýen manyny aňladypdyr. Mysal üçin IX-X asyrlardaky arap edebiýatşynaslygynda şeýle eserleriň Abu Abdulloh ibn Salom al-Žumahiniň “Tabakot aş-şiaro”, Abdulla ibn Muslim Dinowariý “Aşlier wa şuara” ýaly birnäçe alymlar tarapyndan ýazylandygyny görmek bolýar. Olaryň köpüsi arap goşgyşynaslygyna bagyşlanan bolsa-da, emma, käbirleri arap dilinde döredijilik eden Orta Aziýaly galamkeşler hakynda gymmatly maglumatlary beripdir. Diýmek zamandaş şahyrlary hakynda

¹ Türki edebiýatşynaslygynyň taryhy baradaky pikirler Walihuzaew B. Uzbek adabiyotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993 barlagyna daýanyldy.

tezkire ýazmak X asyrdan arap edebiýatşynaslygynda mälüm boldy. Şu edebiýatyň täsirinde türk edebiýatda hem tezkire ýazmak däbi rowaç alyp başlaýar. Mysal üçin, Mawerennahr we Horasanda tezkireçilik däbi XV asyrdan peýda bolupdyr. Ilki türk dilinde tezkire ýazan edebiýatşynas alym Alişer Nowaýydyr. Onuň «Mazolis un-nafois» eseridir.

XV asyryň edebi ortalığı hakynda gymmatly maglumatlar getirilip, onda edebi-syny pikirler-de berilipdir. Mundan başga Handemir özüniň «Makorim ul-ahlok» eserinde türk folklor edebiýatynyň taryhynda rubagy žanryny belent gaýalara göteren Alişer Nowaýynyň hyzmatlaryny, şahyryň döredijilik özboluşlylygyny öwrenýär we ol hakynda maglumat berýär.

Orta asyr türk edebiýatşynaslygy taryhynda aýratyn belli bir döwriň meşhur şahyrlary hakynda ýazylan umumlaşma makalalar-rysalalar hem göze düşýär. Muňa Xüseyin Baýkaranyň «Risalai Xusaýn Baýkara» diýip atlandyrylan eserini mysal getirmek mümkin.

Ine, ýokardaky edebi çeşmelerden gözbaş alyp gaýdýan türkmen edebiýatşynaslygy hem edebi syndan daş duranok. Edebi syny pikirleriň taryhyny we onuň özüne laýyk häsiýetlerini öwrenmek, onuň çeper döredijilik prosesindäki ösüş tendentsiýasyny bilmekde, öwrenmekde alymlarymyz özleriniň dürli eserleri hem-de makalalary bilen edebiýatşynaslyk ylmyna öz goşantlaryny goşýarlar. Biz bu barada soňky mowzuklarda aýratyn durup geçeris.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Edebiýatşynaslygyň esasy ugurlary haýsylar?*
- 2. Edebiýatşynaslygyň edebi syn bilen nähili baglanyşygy bar?*
- 3. Antik döwür edebiýatynyň edebiýatşynaslygy nähili görnüşde we haýsy ugurlar boýunça ösüş gazanypdyr?*
- 4. Orta asyr edebiýatda edebi-syny pikirleriň beýan edilişi nähili?*
- 5. Türk edebiýatda edebi-syny pikirleriň ýüze çykmagy.*

TÜRKI HALKLAR EDEBIYATŞYNASLYGYNÝŇ TARYHY WE ONUŇ IRKI DÖWÜRLERI

Meýilnama

1. *Türki edebiyatşynaslygy we onuň irki döwürleri hakynda maglumat.*
2. *Türki edebiyatşynaslygynyň wekilleri Faraby, Beruni we başgalaryň eserlerinde edebiyaty öwrenmek meseleleri.*
3. *XIII asyr edebiyatşynaslygynyň taryhyny döretmekde Muhsimet Awfiniň we başgalaryň eserleriniň ähmiýeti.*

Antik döwürden gözbaş alyp gaýdan edebiyatşynaslyk indi türki edebiyatda-da ýüze çykyp ugraýar. Onuň peýda bolmagy irki döwür edebiyaty bilen berk baglanyşyklydygy tebigy zat. Sebäbi, haýsy hem bolmasyn bir milli edebiyata daşky edebiyatnyň edebi täsiri güýçli bolýar. Eýsem Günbatar edebiyaty bilen Gündogar edebiyatynyň arasynda juda ýakyn baglanyşyk bolmasa-da olaryň arasynda edebi täsiriň bar ekenligi mälim. Şu edebi täsir olardyň edebiyatşynaslygynda-da göze düşýär. Olaryň edebiyat hakyndaky edebi-estetiki pikirlerinde ugurdaşlygynyň bar ekenligi ünsüňi çekýär. Mysal üçin, Farabynyň edebi-estetiki pikirleriniň ösmeginde Aristoteliň «Poetika» eseriniň täsiri güýçli bolupdyr. Biz bu hakyndaky pikirlerimizi soňra dowam ederis.

Şeýlelikde, türki edebiyatda edebiyatşynaslygynyň ösüşiniň irki görnüşleri bu döwürde onuň şekillenip başlan etapy hasaplanýar we ol XI asyra çenli bolan döwri öz içine alýar. Munda edebiyaty öwreniş we edebi-syny garaýyşlar ýüze çykýar. Emma türki edebiyatşynaslykda şeýle garaýyşlary beýan edýän žanrlar hem, ony beýan edýän mazmun-da doly ýeterli däl. Bu döwürde goşgy we şahyrlar hakyndaky pikirler esasanam umumy görnüşde beýan edilip we köplenç garyşyk ýagdaýda suratlandyrylýardy¹.

¹ Türki edebiyatşynaslygynyň taryhy baradaky pikirler Walihuzaew B. Uzbek adabiyotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993 barlagyna daýanyldy.

Antik döwründäki ýaly bu döwürde-de edebiýaty öwreniş köplenç syny pikirler bilen baglanyşykly ýüze çykdy. Mysal üçin, XI asyryň meşhur awtorlarynyň biri Ýasup Has Hajyp özüniň «Kutadgu bilig» atly eserinde şahyrlar hakynda pikir öwürüp, çeper sözüň sotsial durmuşda we ynsanlaryň durmuşyndaky roly hakynda pikirlerini beýan edýär. Awtor şahyrlaryň şol töwerekde eýelän roluny we ornuny belläp görkezýär, olaryň döreden eserleriniň tizden ýaýramagyny aýdýar.

Türki edebiýatda **Abu Nasr al-Faraby (873-950)** öz zamanasynyň meşhur alymlaryndan biri bolup, ylmyň dürli ugurlaryny kâmil bilipdir we olary ösdürmäge uly goşant goşan danadyr. Farabynyň dürli eserlerinde beýan edilen pikirler umumylaşdyrylanda şeýle zat mälim bolýar, beýik akyldar çeper döredijiligiň her hili meseleleri boýunça özüniň dünýägaraýşy we zamanasynyň mümkinçilikleri hakynda gürrüň edýär. Faraby bu ugurda söz edende Ýunan alymlary aýratyn hem Aristoteliň ady agzalan eserinden döredijilikli peýdalanyp, Gündogar goşgyşynaslygyna Ýunan goşgyşynaslygynyň kada-kanunlaryny alyp girmekligine sebäpçi bolupdyr.

Faraby çeper edebiýatyň köp möhüm meseleleri hakynda pikir öwürüp, goşgy we ony döredýän şahyryň öňünde goýulýan talaplary beýan edýär. Bu hakynda ol “Şahyrlar sungatynyň kanunlary” atly rysalasynda goşgy we onuň häsiýetlerini aýdyp geçýär. Faraby bu işinde şahyrlardaky başarjaňlyk, olaryň birden-bir žanra ýykgyň etmekligi, eserlerinde ideýa we mazmun meseleleri, şahyrlaryň döredijilik ukyplary hakynda-da gürrüň edýär. Farabynyň goşgy kada-kanunlary, Aristoteliň “Poetika”syna ýazan düşündirişleri, tragediýa, komediýa, drama, satira, poema, epos we başga-da žanrlar hakyndaky pikirlerine ünsümizi çeksek, onda Farabynyň edebiýatşynaslykdaky hyzmatlary aýan bolýar. Emma, müň gynansak-da, Faraby IX-X asyrlarda Orta Aziýa halklarynyň edebiýaty, ony döredijileriň döredijiliginde bar bolan žanrlar we olaryň häsiýetleri hakynda ýörite durup geçmeýär. Muňa seretmezden Faraby türki edebiýatşynaslygynyň ösüşine mynasyp goşandyny goşupdyr.

Şunuň ýaly edebiýatşynaslygyň ösüşini gazanmakda özüniň barlaglary bilen mälim bolan şol döwrüň ýene-de bir alymy **Abu Reýhan Berunidir (973-1048)**. Abu Raýhan Beruniniň edebiýat meselelerine bagyşlanan pikirleri bir tarapdan «Fazl Ahliniň goşgularynda aýdylan pikirleri beýan etmek kitaby», “Saýlanan eserler we goşgular kitaby” ýaly edebiýata bagyşlanan ýörite eserlerde beýan edilen bolsa, ikinji tarapdan, predmetiň başga ugurlaryndan söz edýän eserlerinde, ýagny “Hindistan”, “Ýadygärlikler”, “Kitab us-saýdana” ýalylarda hem goşgy we şahyrylyk hakyndaky pikirler çeper beýanyny tapypdyr.

Beruni özüniň zamanasynda ýunan, hind, pars-täjik hem-de türki halklaryň agzeki döredijiligi we ýazuwly edebiýatynyň meselelerine aýratyn üns bilen sereden awtorlardandyr. Beruniniň edebiýatşynaslykdaky uly hyzmatlaryndan biri ol Abu Nasr Faraby, Abu Aly ibn Sino ýaly şahslara meňzäp, Gündogar we Günbatar edebiýatlarynyň we edebiýatşynaslygynyň döplerini biri-birine ýakynlaşdyrmaga hereket etdi, beýle barlaglaryň gerişini giňeldip, Hind halkynyň edebiýaty we edebiýatşynaslygynyň subutnamalary bilen öz netijelerini baýytdy. Şeýle hem ol edebiýaty barlag ediji hökmünde iň esasysy Arap poeziýasyny analizlemek bilen Gündogar Eýran folklory nusgalarynyň terjimesi bilen meşgul boldy. Ol musulmanlardan birinji bolup, hindi goşgy düzlüşiniň sistemasyny barlag edýär. Ol «Wamyk we Uzra», «Urmuzdýar hem Mehriýar» , «Didmah hem Kramiduht» ýaly epiki dessanlary Arap diline terjime edýär.

Beruniniň «Al Asar al-bakiýa an kurun al halýa» («Geçmiş öwladlaryň ýadygärligi») Ýewropada «chronologiýa» ady bilen meşhur bolan kitabynda ýazuwly edebiýat we halkyň her hili agzeki döredijiligi hakynda-da edebi-estetiki garaýyşlary beýan edipdir. Şu döwürde ýaşan türki edebiýatyň wekili Mahmut Kaşgarynyň «Diwany lugat at-turk» eseri hem döwrüniň gymmatly eseri bolup galmazdan, belki ol soňky döwür edebiýatşynaslyga bagly bolan ähmiyetli eserdir. Bu eserde awtor, birtarapdan XI asyra çenli we şu asyrda bar bolan türki halklaryň agzeki döredijiliginiň nusgalaryny jemläp, gözəl bir hazynany döreden bolsa, ikinjiden, şol döwürdäki ýazuwly edebiýatyň nusgalaryny-da öz eserine girizip,

olaryň bize çenli etip gelmegine sebäpçi bolupdyr. Onda türki milletleriň halk döredijiliginiň nusgalary getirilip, onuň dili we çeperçiligi hakynda edebi-estetiki pikirler öňe sürülipdir. Eserde mysal we nusgalar sözleriň düşündirilmesi üçin getirilipdir. Eger olar bir ýere ýygnaýlarsa, XI asyr türki halklaryň goşgularynyň gözel bir toplumy meýdana gelýär.

Bu hadysa **Mahmud Kaşgarynyň** diňe bir dilşynas alym däl, eýsem kämil edebiýatşynas ekenliginden hem nyşandyr. Sebäbi, «Diwany lugat at-türk» eserinde XI asyra çenli bar bolan edebi žanrlar hakynda-da maglumatlar bar. Bu kitapda ünsüňi çekýän bir mesele - edebi žanrlaryň Mahmud Kaşgary tarapyndan alnan adalgaleri arap-pars edebiýatşynaslygynyň adalgalerinden tapawutlanypdyr. Eserdäki ýagny, «Diwany lugat at-türk»däki ulanylan edebiýat adalgalerini iki topara bölüp seretmek mümkin: birinjisi, epiki eserlere degişli bolsa, ikinjisi goşgy eserlerine degişli ulanylandygy mälim. Emma bir belläp geçmeli zadymyz, Mahmud Kaşgarynyň eserinde şol döwür edebiýatşynaslygy, aýratyn-da türki halklaryň goşgyşynaslygyna mahsus maglumatlar az bolsa-da, ýagny, Žoży atly şahyrdan başgasynyň ady ýatlanmadyk bolsa-da, emma bar bolan maglumatlaryň özi-de uly ylmy baha eýedir.

Şeýlelikde, edebi tejribedäki täzelikleri teoriýa jähtden esaslandyrmak we täze kada-kanunlary giňden ornaşdyrmak işi ýokarda ady getirilen eserlerde amala aşyrylypdy. Edebi teźribe tiz ösüp, onuň hadysalaryny teoriýa taýdan esaslandyrmaklyk edebiýatşynaslygyň önünde hemişe gündelikli mesele bolup durdy. Şu sebäpli türki edebiýatşynaslykda her asyrda dürli görnüşdäki teoriýa eserleri meýdana geldi. XII asyryň ortalaryna gelip bu işi Nyzamy Aruzy Samarkandy özüniň «Çahor makola» ady bilen meşhur eserinde amala aşyrdy.

Şu döwürde edebi prosesiniň basyp geçen ýollaryny özüne mahsus görnüşde umumylaşdyran eser - bu Muhammet Awfiniň “Lubob ul-albob” (1221) atly eseridi. IX-XIII asyrlarda ýaşan, pars-täzik dilinde döredijilik eden üç ýüze golaý şahyrlar hakynda söz edýän bu eser IX-XIII asyrlardaky edebiýatyň özüne mahsus zähitlerini edebiýatşynaslygyň meýdanyna getiripdi. Muhammet Awfiý edebi

prosesdäki dürli akymlyary özüne mahsus görnüşde gözden geçirip, barlag edýär. Bu ýagdaý bolsa Awfıniň diňe bir şahyrlaryň durmuşy we döredijiliginiň düşündirişisi däl, eýsem edebi prosesiniň xäsitelerini ussatlyk bilen gözden geçiren, barlag eden edebiýatşynas alymdygyndan hem habar berýär. Dogry, eserde käbir düşnüksizlikler, şahyrlar hakynda gaýtalanýan maglumatlar hem duş gelýär. Umuman alanda bolsa, «Lubob ul-albob» atly eser XIII asr edebiýatşynaslygyň taryhyny döretmek ýolunda gazanylan üstünlikleriň nusgasydyr.

XIV asyrda ýaşap döredijilik eden Saýfi Saroýi hem goşgy we şahyrlyk meselelerinden gürrüň eden awtorlardan biridir. Ol 1391-nji ýylda Sadi Şerazynyň «Gülüstan»yny türk diline terjime edýär. Eger şol döwürde Nyzamy, Ferdöws, Sadylaryň döredijiligine bolan gyzyklanma, eserleriniň terjimesi ýa-da olardan ylhamlanyp eserler döretmek ugry boýunça edebiýatlaryň arasyndaky edebi baglanyşygyň (gatnaşygyň) zanlanandygyny nazara alsak, onda Saýfy Saraýynyň barlag işiniň ähmiýeti aýdyňlaşýar. Ol eseriniň soňunda şol zamanda ýaşap, döredijilik eden şahyrlary üç topara (bilbil, garga, toty) bölýär. Awtoryň galamkeşleriň döredijiliginiň umumy häsietlerini anyklamaklyk ugrundaky bu hereketleri türki edebiýatşynaslykda uly ähmiýeti bar. Ol şahyrlary toparlara bölmekde şol döwür üçin düşnükli bolan halk dilini ulanýar. Bu bolsa bir topar şahyrlary - bilbile, ikinjisi - garga we ahyrky üçünjisi bolsa - tota meňzetmekden ybaratdyr. Beýle meňzetmesiniň düýp sebäbi, birinjiden, şahyrlaryň öz goşgularyny many-mazmunly edip döretmegini hasaba alyp, bilbile meňzedýär. Ikinjiden, many-mazmunсыз eserleriň bardygyny hasaba alyp, onuň döredijisini garga meňzedýär. Üçünjiden, bir eseriň ikinji bir esere meňzeş görnüşde gaýtalandygyny hasaba alyp, onuň döredijisini toty guşa meňzedýär. Ine, awtoryň galamkeşleriň döredijiligine baha beriş usuly simwoliki görnüşde bolupdyr.

Mundan başga Haýdar Horezminiň “Mahzan ul-asror” eserinde-de özünden öňki ýaşap geçen şahyrlaryň döredijiligi, edebi mirasa gatnaşygy barasyndaky edebi pikirler aýdylýar.

Ýokardaky edebi miraslardan görşümüz ýaly türk edebiýatşynaslykda edebiýaty öwreniş, edebi-estetiki, syny pikirleriň kemala gelmeginiň birinji etapy şekilleniş döwri bolup, onda dürli ugurlarda çeper döredijilige mahsus gürrüňler umumlaşma görnüşinde beýan edilýär. Bu edebiýatşynaslygyň irki döwürleri bolup hasaplanýar.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Türki halklar edebiýatşynaslygynyň irki görnüşleriniň kemalagelmeği nähili ýagdaýda bolupdyr?.*
- 2. Faraby, Beruni we Mahmud Kaşgarynyň edebi-estetik pikirleriniň türk edebiýatşynaslykdaky roly we ähmiýeti.*
- 3. XIII asyr türk edebiýatşynaslygynyň taryhyna nazar.*
- 4. XIV asyr türk edebiýatşynaslygynyň taryhy ösüşi nähili?*

EDEBIÝATŞYNASLYGYŇ ORTA ASYRDAKY ÖSÜŞ ETAPYNYŇ TARYHY (XV ASYR)

Meýilnama

- 1. Edebiýatşynaslygyň XV asyrdaky ýagdaýy.*
- 2. Orta asyr türk edebiýatşynaslykda Alişer Nowaýynyň edebi-estetiki, syny pikirleri.*
- 3. Alişer Nowaýynyň “Mežalois un-nafois” eseriniň türk edebiýatşynaslykdaky ähmiýeti we orny.*

Edebiýaty barlag etmek, onuň kada-kanunlaryny bilmek meselesi orta asyrlarda-da dowam etdi. Onuň taryhynyň XV asyrdaky ýagdaýy Gündogarda Oýanyş döwriň tamamlanýan döwre gabat gelýär. Ösüş etaplary diýip atlandyrylýan bu döwürde edebiýatşynaslyk we edebi syny pikirler mazmun we forma taýdan özünden öňki döwürlerdäkä garanda has öňe gidişligi gazandy. Şol döwürdäki synçylar we edebiýatşynaslar haýsy dilde bolandygyna seretmezden, şahyrlar hakynda özläriniň düşüňjelerini netijeli gürrüň etmek bilen birlikde dürli

halklaryň edebiýatlary we olaryň galamkeşleriniň durmuşy, döredijilik dünýäsini halk köpçüligine giňden ýaýratmak, olary okyjylara tanyşdyrmak ýaly maksatlary-da öz önünde wezipe edip goýdular. Bu döwürde hyzmat görkezen ýazyjy we şahyrlaryň köpçüligi dürli formalarda edebi proses hakynda, poeziýanyň goşgy düzlüş kada-kanunlary we şahyrlaryň döredijilik älemi hakynda özleriniň edebi-estetiki we syny pikirlerini beýan edipdir. Beýle ýagdaýy Abdurahman Jamynyň, Hüseyin Woiz Kaşifiniň, Handemiriň, Saýfi Buhary we başgalaryň eserlerinde hem-de barlaglarynda görmek bolýar. Emma biz edebiýatşynaslygyň orta asyrlardaky ösüşi barasynda gürrüň edenimizde aýratyn Alişer Nowaýynyň döredijiligine nazar aýlamakçydyrys. Sebäbi, ýokarda ady agzalan şahslaryň eserlerinde edebiýatşynaslyga bagly käbir bellikler aýdylyp geçilse, Alişer Nowaýynyň döredijiliginiň agramly bölegi edebiýatşynaslyk bilen bagly bolup hasaplanýar. Biz şu ýagdaýlary nazara alyp, orta asyr edebiýatşynaslygyň ösüş ýagdaýyny Nowaýynyň döredijiligi bilen baglanyşykda öwrenmekligi, barlag etmekligi maksat edindik.

Şu döwürde ýaşan Alişer Nowaýy hem edebiýatşynas alym, hem edebi synçy, hem şahyr hökmünde tanalýar. Awtoryň edebiýatşynaslyga bagly bolan edebi-estetiki. syny pikirleri onuň epiki we poeziýa eserlerinde, şu ugra bagyşlanan ýörite rysalalarynda beýan edilýär. Şonuň üçin onuň gazal, mesnewi we sakynamalarynda, meşhur “Hamsa”syndaky dessanlarynda we “Lison ut-taýr”ynda, “Mezon ul-awzan”, “Mufradot”, “Mažolis un-nafois”, “Mutahaýýirin” ýaly eserlerinde edebiýat hakynda, şahyrlar barasynda we goşgy düzlüşiň kada-kanunlary hakynda möhüm we wajyp pikirler beýan edilipdir.

Belläp geçmeli ýerimiz Nowaýynyň edebiýatşynas alym we edebi synçy hökmündäki hyzmatlary köplenç biri-biri bilen garyşyk ýagdaýda göze düşýär. Edebiýatşynaslyk barasynda gürrüň edende Nowaýynyň “Mažolis un-nafois” eseriniň töwereginden aýlanyp geçmek asla mümkin däl. Sebäbi, bu eser orta asyrda ýaşap geçen şahyr we ýazyjylar hakynda köp maglumaty özünde jemläp bilen eserdir. Eser 1490-1491-ýylda ýazylyp, 1498-ýylda onuň ikinji neşiri ýerine

ýetirilipdir. «Mazolis un-nafois» sekiz mejlis-bapdan ybarat. Bu mejlisler şahyr we galam eýeleriniň ýerleşdirilişine görä üç topara bölünipdir.

1-topary I-II-III mejlisler, 2-topary IV-V-VI mejlisler we 3-topary VII-VIII mejlisler gurayar.

1-topara girýän mejlislerde esasan şahyrlyk bilen meşgullanýan 311 adam hakynda gürrüň edilýär. Bu mejlislerde şahyrlar hakyndaky edebi-estetiki pikirler Nowaýynyň olary görendigi ýa-da görmändigini, söhbetdeşlikde bolandygy ýa-da bolmanlygyna seredip, ýagny belli bir taryhy yzçylyk esasynda ýerleşdirilipdir.

2 - toparyň IV-V mejlislerinde esasy kespleri başga bolup, emma käwagt goşgy bilen gyzyklanýan şahyrlar hakynda edebi-estetiki, syny pikirler ýöredilýän bolsa, VI-mejlisde ýokarda agzalanlar bilen birlikde diwan sahyplary hem dile alynýar.

3 - topar mejlislerde (VII-VIII) goşgyşynas bilen gyzyklanyp, käwagt goşgy ýazýan, hatda diwan ýazan emir we emirzadalar hakynda edebi-estetiki pikirler aýdylýar.

Her bir mejlisiň özi hem ýörite gurluşa eýe bolup, şahyrlar belli bir tertip boýunça ýerleşdirilipdir. Mysal üçin:

a) Alym we şahyrlykda tanalýan adamlar (şahslar), ondan soň, ortaça tanalýan we axyrynda hem edebiýat meýdanyna indi gadam basyp başlan ýaşlar:

b) Şahyr we alymlary durýan orunlaryna, ýaşayan ýerlerine seredip topara bölmek, meselem, Astrabat şahyrlary, Samarkand alymlary, Horezm, Horasan şahyrlary:

w) Şahyrlaryň kesp-hünäri boýunça tertipleşdirip goýmak:

g) Türkigöý şahyrlaryň birnäçe bölegini dile almak. Şahyrlary beýle tertipde ýerleşdirmek olar hakynda pugta, doly maglumatlara eýe bolmaklygy talap edýär. Şeýle agyr işi ýerine etirmekde köp şahyrlar bilen baglanyşykda bolmagy, olaryň döredijiligini yzarlap öwrenmekligi Nowaýa ýeňillik döretdi. Muňa Alişeriň ýaşlygyndan okamagy, soňra döwlet işgäri hökmünde dürli şäherlere baryp, ol ýerlerde birnäçe alym, şahyr we sungatçylar bilen duşuşmagy, olar hakynda

eşitmegi, in ýakyn adamlarynyň (Suhaýli, Huja Hand, Jamy) oňa kömek bermekleri Nowaýa bu eseri, ýagny, şahyrlar hakynda gürrüň etmekligine sebäp bolupdyr. Şeýle döredijilikli yzarlarnamalar netijesinde “Mažolis un-nafois” yň ikinji neşirinde 459 adam (şahyr) hakynda birnäçe maglumatlar ýygnanypdyr¹.

Nowaýy ol ýa-da bu şahyr hakynda pikir ýöredende, olaryň goşgularyndan nusga getirmekde ynamly çeşmelere daýanmaklyga hereket edýär. Munuň netijesinde “Mažolis un-nafois” in ähmiýeti ýene-de aşýar. Meselem, Nowaýy zamandaş bolan Mawlona Süleýmanyň bir gazalyňa bolan edebi garaýşyny şeýle tassyklaýar: “wa maşhur mundok durkim, bu abed Mawlona Hakim Tabibning hotuni Mehriningdur. Bu fakir işonçli eldin eşittimki, Sulaýmoniýningdur”. Nowaýy bu orunda şol gazalyň şahyr Süleýmanyň galamyna degişlidigini subut edýär. Ikinjiden, şahyra bolan mährini hem ýada salyp goýýar. Nowaýynyň ýazanlaryndan mälum bolşy ýaly, şahyr mähri şol döwürde özüniň gazallary bilen ýüze çykýar, hatda awtory başga bolandygyna seretmezden, oňat gazallar şahyra huzur bagyşlapdyr. Nowaýy şu eserinde Bedili lakamly ikinji bir şahyr hakynda hem habar berýär. Nowaýy onuň döredijiligini oňat bahalaýar. Şeýlelikde, Nowaýynyň «Mažolis un-nafois»ynda şahyrlaryň durmuşy we döredijiligine baha berşiniň birnäçe görnüşleri bar. Meselem:

1. Nowaýy şahyrlar hakynda käwagt örän ykjam maglumat berýär. Bu maglumatlar ykjam bolşundan beter şahyryň ahlak keşbi, döredijiliginiň möhüm taraplary, watany, döredijilik älemi ýaly jähitlerini hem anyklaýar.

2. Nowaýy şahyryň diňe bir ata-babasy we işi hakynda gürrüň edende, onuň goşgularyna bolan gatnaşygyny, döredijiliginiň häsiýetini bellemezden gönüden-göni mysal getirýär (Meselem: Hoja Muaýýad, Mawlona Ofaty, Mawlony Kawkabi hakyndaky edebi-estetiki pikirler).

3. Käwagt şahyryň gylyk-häsiýeti hem, tebigy ýagdaýy-da beýan edilýär. Nowaýy bu şahyrlary başgalara nusga edip görkezýär (Meselem, Mir Ymad Meşhedi, Myrzabek hakyndaky edebi-estetiki pikirler).

¹ Walihuzaew B. Uzbek adabiýotşunosligi tarihi. Toşkent, 1993. 35-nji sah.

4. Kāwagt bir şahyr we alymlara baha bermekde, olaryň sypatlary, döredijiliginiň häsietlerini anyklandan soň, Nowaýy özüniň terjime halyna mahsus maglumatlary-da belläp geçýär, şu şahyr ýa-da alym bilen nähili gatnaşykdadygyny ýazýar (Meselem, Mawlona Şarafaddin Ali Ýazdi, Hoja Fazluillox Abulaýsi, Aloï Şaşy, Şeýh Kemal Turbaty, Derwüş Mansur, Hafizaly Jamy we başg.).

5. Ýaş şahyrlara baha berende olaryň näwagtda ylym eýesi bolandyklaryny, şunuň bilen birlikde zamanasynyň şahyrlary hataryna goşulyp, edebi hereketiň hilini doldurýandyklaryny belläp geçýär. Nowaýy talantly ýaş şahyrlaryň ykbalyna umyt bilen garaýar, olaryň geljegine ynanyar.

6. Nowaýy ýazyjylar hakynda maglumat berip, olaryň goşgularyndan nusgalar getirýär. Awtor köplenç şahyryň ahlak keşbi we döredijiliginiň özboluşly mazmunyny beýan edýän goşgularyny mysal getirip, özüniň edebi-estetiki, syny pikirleriniň dogry ekenligini subut etmeklige çalşypdyr.

Şeýlelikde, Nowaýynyň «Mazolis un-nafois» eseri özüniň häsietleri bilen, bir tarapdan, tezkireçilik däbiniň gymmatly ýadygärliklerinden biri bolup göze görünse, ikinji tarapdan, edebi durmuşy her taraplaýyn öwrenmeklikde çesmeligi bilen-de gymmatlydyr. Şonuň üçin hem, orta asyr türki edebiýatşynaslygynda Nowaýynyň bu eseriniň uly ähmiýeti bar. Ýene-de bir bellenilmeli ýeri, Nowaýy özüniň eserlerini türki dilde ýazýar we ol okyjy üçin düşnükli bolupdyr.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Edebiýatşynaslygyň orta asyrlardaky taryhy ösüşi nähili bolupdyr?*
- 2. Nowaýynyň orta asyr edebiýatşynaslykda tutýan orny.*
- 3. "Mazolis un-nafois" eseriniň döwriň edebi prosesini öwrenmekdäki ähmiýeti.*
- 4. "Mazolis un-nafois" eserinde edebi-estetiki, syny pikirler.*

TÜRKMEN EDEBİYATŞYNASLYGYNÝ XX ASYRYŇ BAŞYNDAKY ÖSÜŞ TARYHY

Meýilnama:

- 1. XX asyryň başynda edebiyatşynaslygyň taryhy ýagdaýy.*
- 2. XX asyryň başynda türkmen edebiyatyny öwrenmegiň esasy meseleleri hakynda.*
- 3. Rus edebiyatşynaslary türkmen edebiyaty hakynda.*
- 4. XX asyryň başynda edebi-estetiki we syny pikirler.*

XX asyrdan öň türkmen edebiyatynyň taryhy we şeýle-de onuň aýratyn görnükli wekilleriniň döredijiligi ýörite öwrenilmädi. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly diňe aýratyn syýahatçylaryň we edebiyat höwesjeňleriniň memuar, ýatlama, bellikleri we hatlaryndaky käbir maglumatlar bolaýmasa, ol hakda ýazylan ýörite kitaba düş gelmek mümkin däl.

Türkmen edebiyatşynaslygy XX asyrda has işjeň işe girişip başlady. Şu döwürde ilkinji gezek türkmen milli edebiyatyny öwrenmeklik rus alymlary tarapyndan öňe goýlan meseledir. Olar bu işi praktikada-da amala aşyrdy. Öňki mowzugymyzda belläp geçişimiz ýaly türkmen edebiyaty hakynda ilkinji gezek söz açan rus alymy I.N.Berezindir. Ol 1857-ýylda rus metbugatynda türkmen edebiyaty we şol babatdan onuň üç sany klassyk wekili Magtymguly, Kemine, Mollanepes hakynda söz açyp, özüniň “Türk hrestomatiýasy” atly işinde olaryň goşgulary we döredijiligi hakynda maglumat berýär.

Şundan soňra rus edebiyatçylary Gündogary şonuň içinde türkmen edebiyatyny aýratyn öwrenmeklige mynasyp diýip, bu ugurda iki adam taýýarlanylýar. Olara bolsa Peterburg uniwersitetiniň türki dilleri boýunça professory P.Melioranskiý ýolbaşçylyk etdi. Çünki bu adam gelejekde türkmen halkynyň gazanan üstünliklerini Gündogary öwreniş ylmyna tanyş etmek üçin ýörite hünärmentleriň bolmagyny isleýär. Şonuň üçinem rus alymlaryndan ikisi: A.Samoýlowiç we I.A.Belýaewler türkmen edebiyatyny öwrenmek üçin bu ýere

gaýdýarlar we olar türkmen edebiýatyny her taraplaýyn öwrenmekligi gündelikli esasy mesele edip goýýar.

Jemgyýetçilik aňynyň haýsy-da bolsa bir görnüşiniň taryhyny ýa-da şonuň aýratyn kada-kanunlaryna akyl ýetirilişiniň taryhyny derňeýän her bir barlagçynyň önünde hemişe konkret maksat durýar. Ol öz obektiniň dogruçyl we ynandyryjylykly ösüşini ýa-da öwrenilişini subut edýän esasy faktlary gözlemäge borçludyr. Çünki derňelýän predmete ýakynlaşmak, oňa dogry düşünmek hemme döwürlerde deň derejede bolmaýar. Muny biz ýokarda edebiýatşynaslygyň irki köküne nazar aýlanymyzda hem göz ýetirdik. Munuň sebäbi şeýle iki ýagdaýa bagly bolmagy mümkin: birinjiden, öwrenilýän predmetiň özi heniz mukdar we hil taýdan ösýän, üýtgeýän halatynda bolup, barlagçynyň iş prosesini has-da çylşyrymlaşdyrýar. Şunuň ýaly bolanda predmetiň özi öňe gidip, ony öwrenmek prosesi predmetiň yzy bilen barýar. Ikinjiden, predmetiň özi ösüş prosesini tamamlap, gutarnykly formirlenen hala geçse, onda ony öwrenmekde içki päsgelçilik döremeýär, ýagny predmet köpelmeyär-de, diňe barlag işi artýar hem kämilleşýär. Şeýle bolanda, predmeti öwrenmekdäki üstünlik we yzagalaklyk, şowlulyk we şowsuzlyk barlagçylaryň ugur alýan kanunlaryna, metodlaryna, estetiki normalaryna, hem şulary döredýän döwür şertlerine bagly bolýar. Mysal üçin, ine, türkmen klassyky edebiýaty öz ösüşini, gülleýşini XVIII-XIX asyrlarda aldy, emma mukdar taýdan ýaşamagyny XX asyryň başynda tamamlady. Elbetde, bu kesgitleme klassyky edebiýatyň öňe süren ideýalaryna degişli däl, onuň gazananlary hemişe ýaşap geldi we ýaşamaga doly ukyplydyrlar. Biz, aslyetinde, edebiýat geçmişinden çeperçilik, estetiki we öwredijilik jähtden täze döwürlere bähbitli ideýalary, ahlaklary öwrenýäris. Bu erde edebiýat ýaşayşyny tamamlady diýen pikirimiz diňe onuň wekillerine we döwrüne degişlidir. Mysal üçin, klassyky edebiýatyň soňky wekilleri Mätäji 1884-nji ýylda, Misgingylyç bolsa, 1905-ýyl aradan çykdy. Diýmek, köne edebiýat hil-mukdar taýdan kämilleşip, özgerip biljekmidi? Elbetde, ýok. Çünki, ony ýaşatmaga mejbur edýän döwür hem

wekil indi ýok. Emma ony öwrenmek XX asyryň başynda-da, häzirem dowam edip gelýär. Şonuň üçinem edebiýatşynaslyk ýaşap gelýär.

Çeper edebiýatyň taryhynda onuň soňky ösüşlerine aýgytly täsir edýän ýiti hadysalaryň bolup geçişi ýaly, ony öwrenmekde-de şeýle zerur hadysalar bolup durýar. Eger Magtymguly biziň edebiýatymyzyň soňky asyr ýarymlyk ösüşine uly goldow beren bolsa, XX asyryň başyndaky gündogary öwreniş ylmy-da edebiýatymyzyň ymykly öwrenilmegini ýola saldy. Munuň aşakdaky ýaly sebäpleri bardy:

Birinjiden, bu döwürde edebiýatçy hünärmentleriň sany köpeldi, edil şonça-da türkmen edebiýatyndan ýazylan işler köpeldi. **Ikinjiden**, Şu döwrüň alymlary W.Bartoldyň, P.Melioranskiniň, A.Samoýlowiçiň işlerinde predmete professional çemeleşme görünýärdi. Olar türkmen edebiýatyna taryh we jemgýetçilik düzgünleri hem-de tutuş Gündogar, Orta Aziýa edebi däplerine laýyklykda garadylar: Şu şertlerden üzňe türkmen edebiýaty ösüp, özgerip bilmez diýip düşündiler. Hut şu nukdaý nazardan hem iş alyp bardylar. Emma XX asyrdan öňki Gündogarşynaslyk ylmynda şeýle ýörelge ýokdy, çünki onda formal mantyknyň düzgünleri, subektiw estetik normalar höküm sürýärdi, predmete idealistik düşünje agdyklyk edýärdi. Üçünjiden, Russiýada Orta Aziýa halklarynyň medeniýetini, taryhyny öwrenmekde, umuman, türki dilleriň geçmişine iki hili garaýyş ýaşaýardy. Meselem, patyşa Samoderzawskiniň basybaljylyk meýilllerine kellesi gyzan general N.Grodekow türkmen halkyny wagşy medeniýetsiz, taryhsyz we ýer şarynyň gara tegmili hasaplaýardy. Hut şuna gaýtawul berip, W.Bartold: “eger türkmenler şeýle halk bolsa, olaryň poeziýasy, edebiýaty-da şony teswirlemeli, emma tersine”- diýip ýazypdyr. “Göräýmäge şeýle halkyň poeziýasynda zabun wagşylyga gabat gelmeli ýaly welin, hakykatyn-da, türkmen poeziýasynyň häsiýeti üýtgeşik” - diýip, W.Bartold “Türkmenleriň geçmişi” atly işinde (1917) ýazýar. W.Bartold pikirini subut etmek üçin “Gahryman şahyr (W.Bartold Görogla şahyr hökmünde garaýar – awtor.) Görogly ideal batyryň obrazyny berip, ol mertlikden,

çaksiz myhmansöýüzilikden başga-da ýeňlen duşmana rehim etmegi hem ündeýär: batyryň borjy “ejize gany bolmazlykdyr” - diýen pikirleri aýdypdyr.

M.W.Grulew, “Türkmenleriň ýazuwy-da, öz edebiýaty-da ýok” diýip, Daşkentde 1900-ýylda çap etdiren “Käbir geografik-statistik maglumatlar” diýen işinde ýazýar.

Bu garaýyşlaryň baryp ýatan galpdygyny rus alymy N.P.Ostroumow (1848-1930) şol wagt subut edipdir. Ol “Türkmen edebiýatynyň öwrenilişi hakynda” diýen makalasynda A.N.Samoýlowiçiň barlaglaryny gutlap, biziň edebiýatymyzy “Örän gyzykly predmet” hasaplaýar, M.W.Grulewiň işinde agzalan ugursyz faktlary ýalana çykarýar. Türkmenleriň köp asyrlık ýazuwynyň, ýazuw edebiýatynyň, Magtymguly ýaly beýik şahyrynyň bolandygyny ol ýokarky makalasynda görkezýär.

Görnüşi ýaly türkmen edebiýatynyň käbir meseleleri ine, şu wagtdan başlap, öwrenilip başlady. Rus alymlarynyň edebiýaty öwrenmek hakyky işleriniň täsiri soňabaka türkmen milli edebiýatçylarynyň-da edebiýatşynaslyk işine gyzyklanmasyna uly goldow berdi. Olardan ilkinji bolup, Hojaly molla işe girişýär. Hojaly molla türkmen edebiýatynyň klassyk wekilleri hem-de olaryň döredijiligi hakynda materiallar toplap, rus alymlaryna tanyşdyrýar. Şeýle hem, 1914-nji ýylda Aşgabatda türkmen we pars dillerinde “Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazeta” atly gazetiň çykmagy käbir derejede türkmen edebiýatynyň öwrenilmegine kömek edipdir. Onda köp ýerli awtorlar gysgajyk edebi makalalar bilen çykyş edipdirler. Muňa Tejen rus-ýerli mekdebiniň mugallymy A.Alyewiň, şahyr Molladurdynyň, M.Atabaewiň, A.Gulmuhammedowyň çykyşlaryny mysal getirmek mümkin. Olaryň makalalarynda türkmen edebiýatynyň wekilleri Mätäjiniň we başgalaryň biografiýalaryna degişli faktlar dogry görkezilýär, birnäçe şahyrlaryň döredijiliginden nusgalar çap edilýär. Bu materiallar türkmen şahyrlarynyň goşgularyny okyjylar köpçüligine tanyşdyrmakda, okyjylaryň şahyrlaryň döredijiligi barasynda gören, eşiden maglumatlaryny ýatda saklamaklary üçin nusga bolupdyr.

Mundan başga Şabende hakda ilkinji gezek Allaguly Garahanowyň 1922-nji ýylda ýazylan “Türkmen şahyrlary” atly makalasy hem uly ähmiýete eýe. Awtor ol makalada Şabende-de ajap ýazylan muammalaryň bardygyny habar berýär, emma atlaryny aýtmaýar. Şeýlelikde, türkmen milli edebiýatşynaslygy XX asyryň başynda ýokardaky ýaly barlaglarda alyp barylady. Bu ýagdaý türkmen edebiýatşynaslygynyň soňky ösüşini gazanmakda başlangyç wezipesini ýerine etirdi.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. XX asyryň başynda türkmen edebiýatyny öwrenmeklik işiniň ýola goýalmagy nähili?*
- 2. Türkmen edebiýatyny öwrenmekde rus alymlary W.Bartoldyň, P.Melioranskiniň, A.Samoýlowiçiň hyzmatlary.*
- 3. Türkmen milli edebiýatyny öwrenmekde syny pikirleriň ýüze çykmagy we onuň önüminiň alynmagy nähili ýagdaýda bolupdyr?*
- 4. XX asyryň başynda türkmen edebiýatşynaslygynda Hojaly mollanyň, A.Alyýewiň, Molladurdyňyň, M.Atabaýewiň ýerine etiren hyzmatlary.*

TÜRKMEN EDEBIÝATŞYNASLYGYNDA RUS ALYMLARYNYŇ ORNY WE HYZMATY

Meýilnama

- 1. Türkmen edebiýatyny öwrenmekde A.N.Samoýlowiçiň ylmy barlaglarynyň ähmiýeti.*
- 2. I.N.Bereziniň, L.I.Klimowiçiň, ylmy barlaglarynyň türkmen edebiýatşynaslygyndaky orny we ähmiýeti.*
- 3. Türkmen edebiýatyny töwerekleýin öwrenmek işinde rus alymlarynyň iş usullary hakynda.*

Türkmen edebiýatşynaslygynyň XX asyrdaky taryhyna nazar aýlanymyzda, 1917-nji ýyldan ozalky alymlaryň türkmen edebiýaty baradaky ylmy-barlag işlerinde özboluşly iş usulynyň bar ekeni anyk göze düşýär. Olar türkmen

halkynyň ýazuwly edebiýatynyň folklor, taryhy materiallardan üžňe öwrenmändirler. Ylaýta-da A.Samoýlowiçiň işleri şeýle usulyň nusgasy bolup durýar. Şonuň üçin onuň ýazuwly edebiýata bolan garaýyşlaryny folklor bolan garaýyşlaryndan üžňe öwrenmek mümkin däl. Onda-da biziň edebiýatymyzyň öwrenilişiniň irki etaplarynda has ýaýran şol aýratynlygy göz öňünde tutman, iki predmeti aýrylykda derňemek birtaraply bolup çykýar. Bu bir usul aýratynlygy. Ikinji bir aýratynlyk - A.Samoýlowiç türkmen edebiýatynyň stilistik we mazmun tapawudyny has oňat açmak üçin şahyrlary döwürleri, ýaşayan erleri we tireleri boýunça öwrenipdir. Elbetde, bu hem biziň jemgyýetimiziň geçen etapy üçin dogry gelýär. Çünki tireleriň biri-birinden üžňe ýaşamaklary olaryň jemgyýetçilik-syýasy durmuşlarynyň Türkmenistanyň hemme ýerinde bir meňzeş dældigini görkezýär. Netijede, bir şahyr beýleki bir şahyryň döredijilik ussatlygynyndan tapawutlanypdyr. Şeýle usul A.Samoýlowiçiň ylmy sistemasynda taryhy-deňeşdirme häsetiniň has güýçli bolandygyny subut edýär. Edil şunuň esasynda hem ol türkmen edebiýatyny özbek, azerbaýjan edebiýaty bilen degşirip işlemek meselesini ilkinji bolup öňe sürdi.

Türkmen ýazuw edebiýaty baradaky işler A.N.Samoýlowiçiň ähli ylmy zähmetleriniň esasy köp bölegini eýeleýär. Onuň ilkinji ylmy komandirowkasyndan başlap (1902-ý.ýan`) Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» eseriniň derňewlerine (1914) çenli geçen döwürde toplan materiallary biziň edebiýatymyzyň ençeme meselelerini çözmäge etjek. Şolaryň içinde gadymy we XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatyna degişli materiallar agdyklyk edýär. Emma A.Samoýlowiç bu işleri entek türkmen edebiýatyny ymykly öwrenmäge az hasaplap, ilkinji ylmy işinde öz tejiribesiniň azlygyny, türkmenleriň arasynda az wagty bolandygyny we materiallaryň ýeterlik toplanmanlygyny belleýär we bu faktorlaryň işe päsgel berenligini dogry görkezýär.

Ol türkmen edebiýatynyň aýry-aýry döwürlerine we şahyrlaryna degişli kiçi görümlü makalalar köp ýazypdyr. Diňe «Jeňnama» eserine ýazylan işi has sistemaly, her taraply derňew hasaplamak mümkin. Emma onuň işleri praktiki

ähmiýetliligi bilen bu güne çenli gymmatyny ýitirmän gelýär. A.Samoýlowiçiň rus ylmy jemgyýetinde biziň edebiýatymyzdan ilki eden çykyşy “Turkmenskaýa poema o stolknoweniýah turkmen s persami w 60-x godah XIX stoletíýa» diýen dokladydyr. Bu doklad soňra giňeldilen görnüşde metbugatda çykýar. Onuň türkmen edebiýatyny öwrenmekdäki printsipleri, öz öňüne goýan maksady bar. Şonuň üçinem A.Samoýlowiçiň materiallaryny aşakdaky ýaly döwürlere bölmek mümkin:

I. Gadymy türkmen edebiýaty (IX-XVII asyrlar).

II. XVIII asyr türkmen edebiýaty.

III. XIX asyr türkmen edebiýaty¹.

A.Samoýlowiç türkmen edebiýatynyň birinji döwri barada onçakly uly derňewler geçirip bilmändir, çünki, esasy taryhy we edebi materiallar ýetmezçilik edipdir. Şonuň üçin onuň bar eden işi üzlem-saplam ýazgylar bilen bellikler bolupdyr. Ol türkmen edebiýatyny türki halklaryň ýazuw däplerini dowam etdiren we öz milli goşantlary bilen gündogar medeniýetinde originallygy gazanan edebiýat diýip hasaplapdyr. Şu sebäbe görä, onuň 1917-nji ýyldan öňki, ylaýta-da soňky işlerinde gadymy türk ýazgylaryndan Orxon, Eniseý ýazgylaryny, Altyn Ordanyň we Krym hanlyklarynyň resmi dokumentlerini öwrenmek bilen, ol Orta asyrlarda türki halklaryň edebiýatynda rowaçlanan köp edebi däpleri, düşünjeleri, aýratynlyklary kesgitleýär. Şu işiň özi Orta Aziýa, şol sanda türkmen edebiýatynyň taryhy üçin iň zerur bolup durýar.

Türkmen halkynyň iň gadymy epiki ýadygärlikleriniň biri «Gorkut ata» kitaby Rus we Ýewropa orientalistleriniň ünsüni hemişe özüne çekip geldi. Bu eseri Russiýada ilkinji bolup, W.Bartold rus diline terjime etmäge girişdi. A.Samoýlowiç bolsa, “türkmen edebiýatynyň taryhyny Gorkutdan başlamagyň» hökmandygyny işlerinde mydama nygtaýar. A.Samoýlowiçiň işlerinde Gorkut VIII asyrda ýaşap geçen, türkmenleriň Gaýy taýpasyndan bolan şahs hasaplaýar. Gorkut A.Samoýlowiçiň pikirine görä, Apbasylaryň döwürdeşi bolup, 95 ýyl ýaşaýar we

¹ Nuraliýew D. Akademik A.N.Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda. Aşgabat, 1971. 23-nji sah.

Gaýylaryň üç sany döwletiniň (Inel hanyň, Düşli gaý hanyň, Günirki hanyň) maslahatçysy hasaplanýar.

A.Samoýlowiçiň pikirine garanda Orta Aziýa halklarynyň edebi taryhynda Hoja Ahmet Ýasawynyň (XII asyr), onuň okuwçysy Süleýman Bakýrganyň (XIII asyr) hem belli bir derejede rol oýnanlygy görkezilýär. Ýöne, ol şu pikirini türkmen edebiýatynda käbir ideýa täsirleri baradaky nazary garaýyşlary bilen baglap aýdýar.

A.Samoýlowiç Orta Aziýa halklarynyň gadymy edebiýatynyň tematikalara bölünişini öwrenmezden, türkmen edebiýatynyň geçen taryhy ýoluny göz önüne getirmek mümkin däl diýen garaýyşda durýar hem-de türkmen edebiýatyny manysy boýunça şu aşakdaky ýaly tematikalara bölýär:

1. Arassa dini manysynda.
2. Etiki manysynda.
3. Taryhy.
4. Epiki.
5. Liriki temalar.

Ol aýdan pikirini subut etmek üçin Ýasup Has Hajybyň “Kutadgu-Bilig” eserini etiki temadan, Alynyň “Kyssa-Ýasubyny” bolsa, epiki temadan ýazylan eser hasaplaýar¹.

Türkmen edebiýatşynaslygynda A.N.Samoýlowiçiň ýerine ýetiren barlaglarynyň ýene-de biri, ol XVIII asyr türkmen klassyklary Azady, Magtymguly, Andalyp, Şeýdaýy hakynda-da köp maglumatlary toplam, olaryň şygrylaryny halk köpçüligine ýetirýär. Aýratyn hem onuň ünsüni Magtymgulynyň goşgulary özüne çekipdir. Ol Magtymgulynyň goşgularynyň görkezgijini üç gezek çapa taýýarlaýar.

XIX asyr türkmen edebiýatynyň Samoýlowiçe mälim bolan jemi şahyrlarynyň sany onuň öz ýazmagyna görä, elli wekildir. Emma müň gynansakda alym bu şahyrlaryň ählisi babatda anyk maglumatlar toplam bilmeýär.

¹ Nuraliyew D. Akademik A.N.Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda. Aşgabat, 1971. 23-nji sah.

A.Samoýlowiç gadymy türkmen edebiýaty hakyndaky belliklerinde başga-da bir wekiliň adyny tutýar. Ol Ahsan şeýh ýa-da Dana Ata diýilýän şahsdyr. Ahsan şeýhiň biografiýasy we döredijiligi entek türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhynda işlenen däldir. Onuň eserlerinden hem nusgalar golýazmalar fondunda ýok diýerlikdir. Şu barada A.Samoýlowiç materiallary Hojaly molladan alýar. Onuň ýazmagyna görä, Ahsan şeýh XV-XVI asyrlarda ýaşapdyr. A.Samoýlowiçem şuna golaý bir wagty görkezýär, ýöne “XVI asyrdan ir däldir-de!” diýip, anyk bir zat aýtmaýar. Türkmen edebiýatynyň taryhynda Aly diýen bir şahyryň «Kyssa-Ýasup» eseri hemişe ýatlanylýar, emma häzire çenli özbaşdak öwrenilenok. A.Samoýlowiçiň gadymy döwür edebiýatymyz boýunça iň uly barlagy şu kitaba degişlidir. Ol «XIII asyryň “Ýasup we Züleyha” romany türk halklaryň haýsysyna degişli bolmaly?” diýen işinde onuň käbir taraplaryny açyp görkezýär. Eseriň sözlügin hem düzýär. Onuň esasy tutalgasy eseriň dilidir, çünki awtoryna degişli başga goşmaça materiallar onuň golunda bolmandyr.

“Kyssa-Ýasup” Günbatar Ýewropa orientalistikasyna XIX asyryň başynda mälimdir. Eser Ditsiň, Perçiň, Fleýşeriň, soňraklar rus alymy B.Dornuň düzen kataloglarynda seljuklaryň edebi ýadygärligi hökmünde agzalýar. Onuň ýazylan wagtyň 630-njy hizirki – 1233-nji miladi we awtorynyň Alydygyny ilkinji gezek takykkan hem Fleýşerdir. XIX asyryň ahylarynda bu ýadygärlige ýüzlenen alymlaryň biri professor Houtsmanydyr. Ol işinde eseri seljuk, oguz ýadygärligi hasaplaýar. Oguzlar bilen türkmenleriň ikisi bir halk diýip, Ýewropa orientalistlerinden Houtsmanyň öz aýdan pikirleri bar. Diýmek, onuň garaýşyça “Kyssa-Ýasup” eserini ýazan awtor Aly hem türkmen bolmaly. Neşiriň epilogynda Alynyň ady getirilýär we senesi 630 (1233) diýlip berilýär. A.Samoýlowiç bu eseriň diliniň Xoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleri, Ýasup has Hajybyň “Kutadgu-Bilig” eseriniň nusgalary bilen derňelmeginiň tarapyny tutýar. Çünki “Kyssa-Ýasubyň” dili morfologik, fonetik taýdan iňňän garyşyk. A.Samoýlowiç “Kyssa-Ýasubyň” sözlügin düzmäge girişipdir we tamamlapdyr. Şunuň özi alyma eseri

türkmen edebiýatynyň nusgasy hasaplamaga, biziň pikirimizçe, ýalňyz real mümkinçilik döredipdir.

Mälim bolşy ýaly, Azadynyň beýik Magtymgulynyň atasydygy we onuň öz döwrüniň uly alymy, şahyrydygy A.Samoýlowiçden öňki barlagçylaryň hiç biriniň işlerinde getirilmeýär. Hatda 1902-nji ýylda Türkmenistana gelen A.Samoýlowiç-de onuň ýaly şahyryň bolandygyny ilki bilmändir. Diňe 1906-njy ýylda edebiýatyň bu wajyp fakty Hojaly mollanyň üsti bilen açylýar. Edil şol wagt «Wagzy-Azadyň» ady-da doly formulirlenmändir. A.Samoýlowiç ony «Wagzy-name» diýip atlandyrypdyr. Şu golýazma esasynda A.Samoýlowiç Azadynyň döredijiligine giň analiz berip, metbugatda çykyş edýär. «Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet mollanyň sygyrlary» atly işi şahyryň poeziýasynyň iň uly aýratynlyklaryny: didaktiki häsiýetini, sygyr formasyny, ylmy mazmunynyň agdyklyk etmegini, epikiligini kesgitleýär. Azadynyň rubagylary, iki gazaly hem işinde getirilýär. Şeýlelikde, alym bu şahyryň döredijiliginiň hemme netijeleri bilen tanyşýar.

Magtymgulynyň döredijiligi A.Samoýlowiçiň ylmy işleriniň esasy bölegini tutýar. Ol işler diňe bir mukdar taýdan köplügi özünde saklaman, hil taýdan-da gymmatlydyr. Türkmen klassyky edebiýatynyň esasy tutujynyň poeziýasyny taryhy-lingwistik jähtden derňäp, ony beýleki şahyrlara döredijilik ylhamyny, ideýa göreldesini görkezen hasaplaýar. A.Samoýlowiç Magtymguly barada ähli eden işleriniň jemi hökmünde şahyryň 279 sygyryny takyk golýazmalar boýunça tassyklan görkezgijini düzüpdir. Bularan başga-da A.Samoýlowiç Gaýybynyň «Gelende bardyr» atly goşgusyny rus diline terjime edip, «Orta Aziýa» atly jurnalda goýberýär. A.Samoýlowiç Mollanepesiň, Misgingylyjyň döredijiligine degişli faktlary hem barlag edipdir. Bu barlaglarynyň ählisi türkmen edebiýatşynaslygynyň taryhynda saklanyp galdy.

Türkmen edebiýatyny öwrenmeklige rus alymlaryndan I.N.Berezin, L.I.Klimowiç, Melioranskiý we başga-da edebiýatşynaslar akwtiw gatnaşdy. Şularyň arasynda türkmen edebiýatynyň käbir meseleleri babatynda ilkinji gezek söz açan I.N.Berezindir. Ol 1857-nji ýylda rus metbugatynda türkmen edebiýaty

hakynda gürrüň berip, döredijiliginiň çeperçiligi, goşgularynyň many-mazmuny hakynda ylmy pikirler ýöredýär. Şeýle hem awtor «Türk hrestomatiýasy» atly işinde Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň şygrylaryndan mysal getirýär, olaryň döredijiligi hakynda maglumat berýär. Bu edebiýatşynasyň ylmy barlagynyň ähmiýetli taraplaryndan biri türkmen klassyk şahyrlary döredijiliginiň Ýewropada giňden tanalmagy üçin uly goldow boldy we şundan soňra türkmen milli edebiýatyny her taraplaýyn öwrenmeklige bolan gyzyklanma artyp başlady.

Belli rus alymy L.I.Klimowiç hem türkmen şahyrlarynyň döredijiligi bilen gyzyklanypdyr, olaryň goşgularyny rus diline terjime edipdir. Ol Keminäniň goşgularynyň rus dilinde çapdan çykan üçünji neşirine sözbaşy ýazýar. Onda awtor Keminäniň satirik şahyr ekenligini belläp, onuň halk ertekleriniň gahrymanlary ýaly halk içinde meşhurdygyny aýdýar. Soňra bolsa, Keminäniň döredijiliginiň esasy häsiýetini kesgitlep ýazýar. Goşgularyny barlaga çekýär.

Aýratyn belläp geçmeli ýerimiz, A.L.Klimowiç Keminäniň döredijiliginiň üstünde ençeme ýyldan bäri işläp gelýär. Ol “Türkmen edebiýaty hakynda” ýazan oçerkinde türkmen edebiýatynyň taryhynyň bir topar meselelerini öňe sürmek bilen barabar, onuň aýratyn wekilleriniň döredijilik manerasy we häsiýetleri hakynda özüniň edebi-esteiki pikirlerini beýan edipdir.

Umuman alanymyzda türkmen milli edebiýatynyň her taraplaýyn öwrenilmeginde, onuň dünýä ýüzüne ýaýramagynda, edebiýatyň käbir meseleleriniň aýdyňlaşmagynda rus edebiýatşynaslarynyň ýokardaky ýaly ylmy-barlaglary uly ähmiýete eýedir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmen edebiýatyny öwrenmekde rus alymlarynyň ylmy barlaglary hakynda aýdyp beriň.

2. Akademik A.N.Samoýlowiçiň barlaglarynda türkmen edebiýatyny öwrenmekde gollanylan usullar we onuň edebi-estetiki pikirleri.

3. Türkmen edebiýatşynaslygynda Keminäniň döredijiligini öwrenmekde A.L.Klimowiçiň ylmy barlaglaryna baha beriň.

HOJALY MOLLANYŇ TÜRKMEN EDEBIÝATŞYNAÇLYGYNDAKY ORNY

Meýilnama

- 1. Hojaly mollanyň ömür we döredijiligi hakynda gysgaça maglumat.*
- 2. Türkmen edebiýatyny toplamakda we şahyrlarynyň döredijiligini öwrenmekde Hojaly mollanyň hyzmaty.*
- 3. Hojaly mollanyň metbugatda çap edilen edebi-taryhy makalalary.*
- 4. Hojaly mollanyň edebi-estetiki garaýyşlary.*

Rus alymlarynyň Türkmenistana gelmegi edebi ýadygärlikleri, folklor materiallaryny toplamak ýören, türkmen halkynyň taryhy bilen içgin gyzyklanýan Hojaly molla Myratberdi ogluna ýiti täsir edýär. Ol täsirlenme netijesinde edebiýatşynas hökmünde tanalyp başlaýar. Emma Hojaly mollanyň ömrüne degişli maglumatlar doly saklanyp galmandyr. Şeýle-de bolsa, A.N.Samoýlowiçiň işlerinde käbir maglumatlar getirilýär. Awtoryň işlerindäki maglumatlara esaslanyp, Hojaly mollanyň doglan ýyly 1860-njy ýyl bolýar diýip D.Nuralyýew özüniň «Akademik A.N.Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda» atly işinde belläp geçýär. Ol köne mekdepede sowat alansoň, ownuk senetçilik bilen meşgullanýar. Şäher ýagdaýy oňa rus dilini öwrenmäge mümkinçilik döredýär. Soňra 1897-nji ýylda Aşgabat uezdiniň durun pristawlygynyň mürzesi edilip saýlanýar. Şol ýyl Bäherdene göçüp gelýär. 1906-njy ýyla çenli mürzelik edýär. Bu işden çykandan soň Bäherdende senetçilik harytlarynyň dükanyny açýar. Munuň daşyndan hemişe edebiýat bilen gyzyklanyp ýören Hojaly molla 1902-nji ýylda bu işe bütinleý berilýär. A.N.Samoýlowiçiň täsiri netijesinde ol edebiýatyň ähmiýetine has-da oňat düşünýär. Ol Peterburgda çykýan “Russiýa imperatorlygynyň gündogar bölüminiň ýazgylary” žurnalyna A.N.Samoýlowiçiň kömegi bilen türkmen edebiýaty boýunça habarçy edilýär. Hojaly molla 1920-nji ýylyň tomusynda Gyzylyarbadyň gaýrysynda Tutlyda aradan çykýar.

Hojaly molla Myratberdi ogly ýaşlykdan çeper söze gadyr goýan adam bolupdyr. Ol türkmen halkynyň ýazuw edebiýatyny, folkloryny, taryhyny, etnografiýasyny yzygiderli öwrenipdir, köp rowaýatlary toplamdyr. Ol Gyzyrlarbatly tekeleriň mökrüp diýen taýpasyndandyr. Obadaşlarynyň we ony gören käbir adamlaryň aýtmaklaryna görä, ol ýany bilen ýörite «ýazgy depderçesini» - bloknot göterer eken. Şol depderçe günde dürli türkmen şahyrlarynyň eserlerinden nusgalar, nakyllar, matallar, rowaýatlar bilen dolar eken. Haýp, ol depderleriň köpüsi eýesi aradan çykandan soň dargaýar. Hojaly mollanyň baý kitaphanasy bolupdyr. Şol kitaphana-da soň dargaýar. Emma şeýle bolsa-da, onuň bellän goşgularynyň, nakyllarynyň ençemesi saklanyp galypdyr. Hojalyda şunuň ýaly sypatlaryň bardygy, onuň edebiýatyň, sungatyň aşygydygy Samoýlowiçiň «1906-1907-nji ýyllarda Tüküstana syýahat» diýen işinde ynandyryjy tassyklanýar.

Hojaly mollanyň rus alymlary bilen edebiýat barasyndaky gatnaşyklary, olara beren kömegi diňe tehnika kömek däldir, onuň edebi hadysalara öz garaýşy, öz estetiki bahasy bar. Oňa degişli materiallardan görnüşine görä, Hojaly molla A.N.Samoýlowiçiň türkmen edebiýaty barasynda dogry ylmy netijeler çykarmagy üçin uly rol oýnapdyr. Hatda, Abdyssetdar Kazynyň «Jeňnama» eseriniň “Kniga rasskazow o bytwah tekintsew” diýen at bilen alynmagyna-da Hojaly molla sebäp bolýar. Ol hemişe “Tekeleriň uruş kyssa kitaby” diýip, A.N.Samoýlowiçe ýazan hatlarynda nygtaýar. Şeýlelikde, eseriň ylmy beýany “Jeňnama” adyndan daşlaşyp, soňky at bilen çykýar. Ylymlar Akademiýasynyň gündogary öwreniş institutynyň golýazma fondunda Hojaly mollanyň rus alymlaryna iberen hatlarynyň köpüsi dokument hökmünde häzir-de saklanýar. Hojaly molla heniz 1906-njy ýylda Mollanepes, Talyby, Mätäji we başga-da şahyrlaryň käbir goşgulary bilen birlikde Keminäniň «Arzym aýdaýyn» diýen muhammesini Petrograda şol jemgýete iberipdir. Hut şol dokumentde Keminäniň, Talybynyň, Şabendäniň Marydaky duşuşyklarynyň rowaýaty berilýär.

1914-nji ýylda Aşgabatda çykyp başlan “Zakaspi erli gazet” («Ruznamaýi mawaraýy Bahry-Hazar») türkmen edebiýatynyň materiallaryna giň orun berýär. Şahyrlaryň döredijiligi türkmen dessanlary hakynda ownukly-irili makalalar çap edilip başlanýar. Şolaryň köpüsi Hojaly mollanyň awtorlygyndan çykan edebi taryhy makalalardyr. Ol gazetiniň redaktory I.A.Belýaew bilen ýakyn aragatnaşyk saklaýar. Gazet çykyp ugrandan soň bolsa onuň bilen edebi hyzmatdaşlygy ösdürýär. Ol gazete kä goşgular, şahyrlaryň eserlerinden bölekler hem makalalar iberip durupdyr. Hojaly molla ilkinji gezek bu gazetde “Kemine şahyryň aýdan sözleri” ady bilen şahyryň “Gelinler” şygryny goýberýär. Emma şygry doly däl hem-de awtoryň sözleriniň manylary köp ýerde ýoýlup goýberilipdir. Mundan soňra Hojaly molla I.A.Belýaewiň tabşyrygy boýunça täze nakyl we matallar taýarlapdyr we haýsydyr bir mesele hakynda baglanşykly makala ýazypdyr. Hojaly molla “Gadym türkmen matallary” atlandyrylan işinde ýigrimiden gowrak mataly getirýär we olaryň manylaryny berýär. Bu iş gazetiniň rusça rubrikasynda “Из Бахердена, из туркменско́й народно́й мудрости. Загадки” ady bilen berilipdir. Emma ol halk döredijiligine garanda, türkmen ýazuw edebiýaty boýunça köp işler edipdir. Ol Magtymguly hakynda hem köp maglumatlary ýygnap, şol gazetde çap edýär. Bu makala Magtymguly hakynda Türkmenistanda ilkinji metbugat makalasydyr. Hojaly molla onuň yzynda goluny goýmandyr, emma makalanyň stili türkmen ýaşulysynyň hatlaryna örän ýakyn. Şeýle hem makalanyň stili halk döredijiligine ýakyn, ýönekeý onçakly ylmy häsiýeti güýçli däl. Emma muňa garamazdan şahyryň hakyky bilim alandygyny, ençeme ýeri görendigini ýazanda Hojaly molla real durmuş şertlerinden ugur alypdyr. Bir deňeşdirme getireliň:

“Çen bilen 220 ýyl mundan ozal Magtymguly dünýäden ötüpdir. Magtymguly özi gökleň türkmenleriniň Gerkez - diýgen tiresinden ermiş. Onuň atasyna Garrymolla diýerler eken. Bu kişi köp ýawaş erdi. Oglanlykda hem garry mollalar ýaly eken. Oňa görä muňa Garrymolla at goýapdyrlar... Magtymguly öz obalarynda bolan mekdep-medresede okapdyr. Owwalymjy edi ýaşda öz goňşy mollasyndan okapdyr. Emma özi zehini päk bolany sebäpli, tiz-tiz mollasynyň

aýdan sözlerini bildi. Ahyrda bu molla Magtymgula sapak berebilmedi. Soňra bu oglan gaýry mollaga gitdi...”¹.

Hojaly edebi faktlary ýönekeý okyjy hökmünde däl-de, özboluşly edebiýatçylyk düşünjelerine eýe bir adam hökmünde baha berýär. Bu häsiýet onuň “Molla Zelili we Seýdi hoja» atly makalasynda görünýär. Onuň rusça rubrikasy “Из biografii turkmenских poetow XVIII weka” diýlipdir.

Häzirki wagtda her bir geçmiş türkmen şahyrynyň ömür we döredijiligi ylmy esasda öwrenilip gelinýär. Emma şoňa garamazdan, Hojaly mollanyň XX asyryň başynda türkmen şahyrlary hakynda ýazan ýazgylary, pikirleri köp derejede sada häsiýetde bolsalar-da, jemgýetçilik pikiri bolup durýarlar. Çünki onuň ürç edip öwrenen şahyrlary biziň milli şahyrlarymyz bolup hasaplanýar. Şolar baradaky irki pikirler taryhyň belli bir şertlerinde formulirlenen türkmen jemgýetiniň edebiýata garaýyşlaryny oňat görkezýärler. Hojaly molla gazetiň 1915-nji ýylda çykan sanlarynda yzly-yzyna 15 gezek çykyş edipdir. Munuň özi türkmenleriň jemgyýetçilik aňynyň taryhynda uly öňe gidişlikdir.

Hojaly mollanyň metbugatdaky çykyşlary esasynda türkmen edebi-ylmy pikiriniň taryhyna degişli birnäçe meseleleri orta atmak mümkin. Şu meselelerde Hojaly mollany edebiýatçy, edebiýatşynas diýip bolarmy diýen sowallar hem ýüze çykmagy mümkin. Emma bir söz bilen aýdanymyzda Hojaly mollany edebiýatçy diýip bolar elbetde. Dogry, Hojaly mollanyň edebiýata düşüniş ukyplylygy sada, ýönekeý görnüşde. Muny şol wagtyň durmuş şertlerinden bahalamaly. Onuň pikirleriniň ýönekeýligini duýdurýan bir zat, onuň düşünjesine görä, edebiýat türkmen şahyrlarynyň eserleri we olar hakda halk arasynda aýdylýan rowaýatlar hem-de taryhy şahslara bagyşlanan şygylardyr. Ol edebiýat barada başga düşünjeleri bilmändir we bilmegi mümkinem däl. Çeper edebiýatyň adam häsiýetlerini açyp görkezmek häsiýetiniň bolandygy, türkmen şahyrlarynyň eserlerini şol printsip boýunça analiz etmelidigi Hojalynyň ýatsa-tursa kellesine gelen däl. Ýöne onuň gyzyklanany, jan aýaman toplan materiallary biziň häzirki

¹ Zakaspiýskaýa tuzemnaýa gazeta”, 1915, 3 aprel, № 25 (27).

öwrenip ýören edebiýatymyz axyryn. Onuň işlerinde XVIII – XIX asyryň edebiýatyna degişli materiallar örän köp.

Hojaly mollanyň hyzmaty şol jemgyýetiň şertlerinde isle düşünjelilik bilen bolsun, isle düşünjesizlik bilen, türkmen edebiýatyna arka durýanlygyndadyr, metbugat üsti bilen şonuň gymmatyny halka etirmelidigine düşünendigindedir we şol düşünjäni amala aşyrandygyndadyr. Şonuň üçinem, Hojaly mollanyň edebi-estetiki pikirleri edebiýatşynaslygyň taryhynda saklanyp galdy.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Hojaly mollanyň rus alymlary bilen alyp baran ylmy-jemgyýetçilik gatnaşyklary nähili?*
- 2. Hojaly mollanyň ömür we döredijiligi hakynda maglumat beriň.*
- 3. Hojaly mollanyň türkmen klassyky şahyrlarynyň eserlerini ýygnamakdaky hyzmaty.*
- 4. Onuň metbugatdaky makalalary we edebi pikirlerine baha beriň.*

EDEBIÝATŞYNASLYKDA XVIII ASYR TÜRKMEN KLASSYKY ŞAHYRLARYŇ DÖREDIJILIGINIŇ ÖWRENILIŞI

Meýilnama

- 1.XVIII asyr türkmen klassyky edebiýaty barada maglumat.*
- 2.XVIII asyr klassyky şahyrlary Azady, Andalyp, Şabende we başga-da şahyrlaryň edebi mirasynyň öwrenilişi.*
- 3.XVIII asyr türkmen edebiýaty hakynda edebiýatşynaslaryň edebi-estetiki pikirleri we edebiýatşynaslaryň ylmy barlaglary hakynda maglumat.*

Türkmen halkynyň taryhynda XVIII asyr uly özgerişler bolan döwürdir. Bu döwürde türkmenleriň döwlet gurluşynda syýasy-ykdysady durmuşynda XVII asyra garanda onçakly köp tapawut bolmasa-da, olaryň medeniýetinde, zähmetkeş halkyň, ýurduň we ilatyň bähbitlerini goramak ugrunda bitiren işlerinde örän ähmiýetli özgerişler ýüze çykypdyr. Şol özgerişler bolsa, öz gezeginde, halkyň

edebi durmuşynda uly yz galdyrypdyr. Türkmenleriň XVIII asyr edebi durmuşy barada gürrüň edende, onuň öňki döwürlerdäki edebi döredijiliklerinden esli tapawutlanýanlygyny aýratyn görkezmek gerek. Şeýle aýratynlygyň biri XVIII asyr türkmen edebiýatynyň zähmetkeş halka öz ideýasy, mazmuny, şeýle-de çeperçiligi bilen ýakynlaşmagydyr. Bu döwür edebiýatyň iň ussat wekillerinden Azady, Andalyp, Magtymguly, Magrupy, Şabende, Gaýyby, Şeýdaýy ýaly şahyrlar doly manyda klassyk şahyr adyny alyp, türkmen milli edebiýatynyň klassyky edebiýat hataryna girmeginde örän uly hyzmatlar görkezipdirler. Şahyrlar köp eserleriniň mazmunyny durmuş bilen baglanyşykda işläpdirler, zähmetkeş halkyň gepleýiş diliniň esasynda çeper serişdeleri baýlaşdyryp, öz döredijiliklerini ýönekeýden düşnükli we obrazly dilde ýaýbaňlandyrypdyrlar.

XVIII asyrdaky türkmen edebiýaty bir tarapdan, halk döredijiliginiň däplerini kabul edip, şol däpleri ýazuw edebiýatynyň wezipeleri bilen baglanyşykda işläp, ösdürip kämilleşen bolsa, ikinji tarapdan, özünden öňki türkmen edebiýatynyň, Gündogar halklarynyň edebiýatlarynyň däplerini kabul edip, olary doly peýdalanypdyr. Halk döredijiligi birnäçe şahyrlar üçin esasy çeşme bolup duran bolsa, käbir türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde Gündogar halklarynyň poeziýasynyň däpleri baş rol oýnapdyr. XVIII asyr edebiýatynyň ideýa-çeperçilik aýratynlygy barada gürrüň eden-de, onuň hem mazmun, hem forma babatda halk köpçüligine ýakynlaşandygyny aýratyn bellemek zerur. Bu ilki bilen, edebi döredijiligiň öz mazmunyny halkyň arzuw-niýetleri, göreşi, döp-adaty bilen baglanyşdyryp alyp baranlygynda ýüze çykan bolsa, ikinji tarapdan, onuň formasynyň, hususan-da diliniň, çeper serişdeleriniň halk köpçüliginiň dil mümkinçiliklerinden, halk döredijiliginiň tärlerinden ugur alanlygynda görünýär.

Şu asyryň şahyrlarynyň edebi mirasyny öwrenmekde edebiýaşynaslykda köp ylmy barlaglar alyp barylady. Mysal üçin, Döwletmämmet Azadynyň saýlanan eserleriniň ýygyndysy B.A.Garryýew tarapyndan 1941-nji ýylda ilkinji gezek çap edildi. Şeýle hem, Azadynyň döredijiligini ylmy esasyda iň ilkinji gezek öwrenen A.Samoýlowiçdir. Ol özüniň «Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet mollanyň

goşgulary» atly ýazgylarynda (1914) şahyr hakynda aýdyp geçýär. Azadynyň «Wagzy-azat» eseri 1962-nji ýylda M.Kösäew, B. Ahundow tarapyndan çapa taýýarlanyp, neşir edildi.

XVIII asyr türkmen şahyrlary şonuň içinde, Azadynyň ömri we döredijiligi, onuň «Behiştnama» poemasy hakynda maglumat filologiýa ylymlarynyň kandidaty A.Meredow tarapyndan çuňňur öwrenilip, «Türkmen edebiýatynyň taryhy» atly köp tomlyk kitabyň II tomunda beýan edilýär. Onda esasan-da Azadynyň türkmen klassyky edebiýatynyň düýbünü tutmagynda onuň kerpijini goýandygy faktlar bilen getirilýär we Magtymguly ýaly uly zehini edebiýat meýdanyna getirişi, onuň öz atasyndan sowat almagy ýaly meseleler-de has giňişleýin öwrenilipdir. 1967-nji ýylyň ahyryna çenli edebiýaty öwreniş ylmyna mälim bolmadyk şahyryň “Behiştnama” eseri barasynda hem A.Meredow gowy maglumatlary getiripdir. Awtoryň barlagynda aňlan gowy taraplarynyň birini şeýle diýip ýazýar: “Döwletmämmet Azadynyň edebi mirasyndan onuň diňe “Wagzy-azat” poemasyndan, üç sany mesnewisinden hem-de birnäçe gazallar we rubagylaryndan başga hiç hili eseri belli däldi. XVIII asyr türkmen edebiýatynyň, hususan-da, Azadynyň döredijiligini her taraplaýyn degşirmekde möhüm çeşme bolup hyzmat edip biler. Azady poemanyň soňunda özüniň milli aň-düşünjesiniň eýýäm pugtalanyp, kämilleşendigini doly aňladýar. Emma şahyryň şol erde gözgan meseleleri onuň бүтін döredijiliginde, şol sanda «Behiştnamada» hem umumy we abstrakt häsiýete eýedir”¹.

XX asyryň soňky çäreginde edebiýatşynaslar T.Gurbangylyjow, J.Mämmedow tarapyndan Azadynyň edebi döredijiligi giňişleýin öwrenilip, şahyryň filosofiki pikirleri analiz edildi we «Magaryf» neşiriýaty tarapyndan “Akyl çeşmesi” ady bilen monografiýa görnüşinde 1995-nji ýylda çap edildi.

XVIII asyr türkmen şahyrlaryndan biri Nurmuhamet Andalybyň-da döredijiligini öwrenmeklik edebiýatşynaslykda wajyp meselelerden biri bolup durdy. Emma müň gynansak-da Andalybyň döredijiligi dini häsiýetde diýlip, şu

¹ Türkmen edebiýatynyň taryxy. II tom. Aşgabat, 1975, 75-sax.

wagta çenli edebiýatşynaslyk taryhynda känbir üns berilenokdy. Emma, şeýle-de bolsa, şahyryň döredijiligi orta mekdebiň programmasyna girizildi. Ýöne bir buýsanmaly erimiz, XX asyryň II-ýarymyndan başlap, şahyryň döredijiligi we eserlerini okyjylar köpçüligine etirmekde edebiýatşynaslar köp işleri amala aşyrdy diýsek ýalňyşmarys. Şahyryň goşgular ýygyndysyny öz içine alan ilkinji kitaby 1963-nji ýylda neşir edilýär. Ýygindy hil taýyndan oňat taýýarlanyp, sözbaşy we sözlük bilen üpjün edilipdir. Emma şeýle-de bolsa, goşgular käbir tekstologik kemçiliklerden halas däl. Bu ýygindy barada A.Meredow özüniň “Andalyp we onuň “Saýlanan eserleri”” atly makalasy 1965-nji ýylda “Türkmen edebiýaty” žurnalynda çap edildi. Mundan başga-da N.Hojaýewiň “Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessany” atly makalasy (Aşgabat, 1948), B.Şamyadowyň “Andalyp we onuň “Leýli-Mejnun” dessany hakynda”, (Aşgabat, 1956), A.Ylýasowyň “Leýli-Mejnun” dessany we onuň taryhy maglumatlary barada” atly makalalary sözbaşy ornunda getirilipdir, onda şahyryň döredijiliginiň ähmiýetli taraplary aýdylýar. Şeýlelikde 1975-nji ýyla çenli şahyryň “Leýli-Mejnun” eseri üç gezek we lirikasy bir gezek çap edildi.

“Türkmen edebiýatynyň taryhy” tomluk kitabyňyň ikinji tomunda Andalybyň ömri we döredijiligi, lirikasy barasynda hem-de onuň “Nesimi” poemasy hakynda edebiýatşynas A.Nurýagdyýew ylmy materiallar toplap, ol hakynda özüniň pikirlerini bildirýär. Mundan başga-da, şu kitapda şahyryň eserleriniň çeperçilik aýratynlyklary, olaryň türkmen edebiýatyndaky ähmiýeti barasynda filologiýa ylmylarynyň doktory S.A.Garryew söz açyp, delilli materiallary getiripdir, olar hakynda özüniň edebi-estetiki pikirlerini berip bilipdir. Şu kitapda M.Garryýew hem şahyryň “Ýasup-Züleyha” dessany hakynda gürrüň edip, onuň çeperçilik aýratynlyklary, dessany ýazmakda şahyryň çeper ussatlygy barasynda oňat pikirleri we materiallary beripdir.

Mundan başga-da edebiýatşynas T.Nepesow Andalybyň “Oguznama”, “Sagdy Wakgas” poemalary hakynda pikir ýöredip, olaryň many-mazmuny çeperçilik aýratynlyklary, başga-eserlerden esasy aýratynlygy, eseri döretmekde şahyryň

ussatlygy ýaly meslelelere anyklyk girizýär. Şeýle hem, “Türkmenistan” neşiriýaty tarapyndan, 1989-njy ýylda Nurmuhamet Andalybyň goşgular toplумы “Şygylar” ady bilen çap edilýär. Munuň özi şahyryň döredijiliginiň okyjylar tarapyndan gyzgyn garşylanandygyny we edebiýatşynaslaryň ünsüni özüne çekip bilendigini aňladýar.

Klassyky edebiýatymyzyň görnükli wekillerinden ýene-de biri Şabendäniň döredijiligini hem has içgin öwrenmeklik edebiýatşynaslygyň önünde esasy mesele bolup, bu barada edebiýatçylar özleriniň edebi garaýyşlaryny bildirdi. Mysal üçin Şabende hakda käbir biografik maglumatlar ilkinji gezek Orta Aziýa halklarynyň edebi mirasyny toplamakda, olary öwrenmekde, edebi hazmatdaşlygyň oňat nusgasyny görkezmekde köp işler bitiren akademik A.N.Samoýlowiçiň “Orta Aziýa we türki edebiýaty boýunça materiallar” atly makalasýnda ýatlanýar. Ol Hojaly mollanyň iberen materiallaryna esaslanyp, ýokarky makalasynyň “Ýomut şahyrlary” diýen bölümünde Şabende hakda: “Şabende gojukdan Imperatoryň Publitsistik kitaphanasýndaky golýazmada şahyryň poeziýasýndan nusgalar bar. Ol nusgalar golýazmalar boýunça bolan IV – 2- 69 (22) katalogda saklanylýar” diýen maglumat berilýär. Emma gynansak-da, şahyryň poeziýasýndan bolan nusgalardan mysal getirilmeyär, atlary hem aýdylmaýar.

Şabendäniň ömri-döredijiligi, esasan XX asyrdaky öwrenilip başlanýar. Şeýlelikde, Şabende hakda ilkinji gezek Allaguly Garahanowyň 1922-nji ýylda ýazylan “Türkmen şahyrlary” atly makalasýnda ýatlanylýadyr. 1930-njy ýyllaryň birinji ýarymyndan başlap, Şabendäniň ömri-döredijiligi barada ýokary okuw jaýlarynda, belli derejede, maglumat berilýär. Ol maglumatlar soňra giňeldilýär. 1938-nji ýylda şahyryň ömri-döredijiligini öwrenmeklik mekdepleriň okuw programmasyna girizilýär. Programmanyň talabyna laýyklykda okuw kitaplarynda, hrestomatiýalarda “Şabende” diýen ýörite bölüm berilýär.

1938-nji ýylda Şabendäniň ömri we döredijiligine degişli ýörite makala bilen metbugatda ilkinji gezek Ahundow-Gürgenli çykyş edýär. Şeýle çykyşlar soňra yzygiderli bolup durýar. 1940-njy ýyldan başlap, şahyryň eserleri (“Gül-Bilbil”,

“Şabährem”, “Hojamberdi han” dessanlary) tutuşlygyna çap edilip ugralýar, onuň käbir eserleri rus diline terjime edilýär. Mundan soňky ýyllarda (1940-njy ýyldan soň) Şabendäniň ömri-döredijiligi bilen baglanyşykly bolan makalalaryň aglabasy B.Garryýew tarapyndan ýazylypdyr. Mysal üçin, onuň “Türkmen edebiýaty biziň guwanjymyz” (“Türkmen edebiýaty” 1945) atly makalasynda şahyryň türkmen edebiýatynda tutýan orny we onuň eserleriniň edebi-estetiki ähmiýeti hakynda durup geçýär.

“Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly köp tomluk kitapda Şabendäniň ömri we döredijiligi hem-de onuň “Şabährem” dessany barasynda edebiýatşynas A.Mülkamanow gaty gowy edebi materiallary getiripdir. Şabendäniň “Şabährem” dessany ilkinji gezek 1943-nji ýylda Aşgabatda neşir edilýär. Şeýle hem şahyryň ömri we döredijiligine degişli materiallar Türkmenistan Ylymlar Akademiýasynyň golyazmalar institutynda 100-den hem gowrak bukjada saklanylýar.

Edebiýatşynaslykda ençeme türkmen şahyrlarynyň eserlerini öwrenmek bilen bir hatarda şahyr Şeýdanynyň hem edebi mirasy ylmy esasynda öwrenilipdir. XIX asyryň ortalarynda şahyryň üç sany goşgusy birinji gezek Sankt-Peterburg we Kazan uniwersitetleriniň professory I.N.Berezin tarapyndan neşir edilýär. Ol özüniň “Turk hrestomatiýa” atly köp tomly kitabynyň ikinji tomunda XIX asyryň ortalarynda Magtymguly, Magrupy, Döwletýar, Nigär ýaly şahyrlaryň eserleri bilen birlikde, “Görogly” eposyndan dört goşgy we Şeýdaýynyň eserlerinden-de üç goşgy (“Bazyn tanymaz” – 5 bent, “Şirin tilli jenany” – 5 bent, “Biri peridir” – 7 bent) erleşdirilipdir.

Şahyryň ady ýeke bir rus alymlarynyň işlerinde däl, eýsem Günbatar Ýewropa syýahatçylarynyň, orientalistleriniň käbir eserlerinde hem duş gelýär. A.Wamberi “Çagataý diliniň öwrenilişi” atly işinde şahyr Şeýdaýynyň-da adyny tutup geçýär, onuň “Bagy-bossandyr bu gün” diýen muhammesiniň tekstini-de ýerleşdirýär. Frantsiýada birnäçe Ýewropa dillerinde neşir edilen “Yslam entsiklopediýasynda” Orta Aziýa halklarynyň edebiýaty bilen bir hatarda, ýörite “Türkmen edebiýaty” diýen bölüm bar. Şol bölümde gadymy türkmen edebiýatynyň taryhy barada

maglumat berilmäge synanyşylypdyr. Şol erde XVIII- XIX asyr türkmen klassyk şahyrlary Magtymgulyňyň, Seýdiniň, Zeliliniň hem-de Abdysetdar Kazynyň, Şeýdaýynyň we başgalaryň döredijilikleriniň üstünde durlup geçilýär.

Rus edebiýatşynasy A.N.Samoýlowiçiň “Orta Aziýa-türki edebiýaty boýunça materiallar”, “Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler”, “Türkmen edebiýatynyň taryhyndan” (rus we türkmen dillerinde) we şular ýaly ençeme işlerinde köp şahyrlaryň döredijiligi bilen birlikde, Şeýdaýy hakynda hem azdäkände durup geçýär. Ençeme türkmen klassyk şahyrlary, şol sanda Şeýdaýynyň ömri we döredijiligi barada agzan rus alamlaryndan ýene-de A.E.Krymskini, N.P.Ostroumowy, W.Belýaewi we başgaly görkezmek bolar. Şahyryň edebi mirasyndan “Peşden aýrylsa” atly goşgusy ilkinji gezek 1923-nji ýylda “Türkmen ili” žurnalynda çap edilipdir. Mundan soňra şahyryň döredijiligini öwrenmeklige bagyşlanyp ýazylan ýörite işleriň ilkinjisi hökmünde edebiýatçy Ahundow-Gürgenliniň 1936-njy ýylda ýazan makalasyny görkezmek bolar. Awtor şol makalasynda 1927-nji ýylda akademik A.N.Samoýlowiçiň baştutanlygynda düzülen ylmy ekspeditsiýanyň toplan materiallaryna esaslanyp, Şeýdaýynyň XVIII asyrdaky ýaşap geçenligini tassyklaýar. Şeýdaýynyň döredijiligini öwrenmeklik XX asyryň 1930-njy ýyllardan başlap, orta mekdebiň okuw programmalaryna girizilýär, 1940-njy ýylda bolsa şahyryň ömri we döredijiligi barada ýazylan makala ilkinji gezek 8-nji klasyň okuw kitabynda erleşdirilipdir. Makalanyň awtory Ahundow-Gürgenli Şeýdaýynyň döredijiligi – liriki eserleri we “Gül-Senuber” desssany hakynda esasy maglumatlary bermäge çalşypdyr we şahyryň döredijiliginiň iň häsiýetli taraplaryny, tematikasyny kesgitlemäge synanyşypdyr.

Şeýdaýynyň döredijiligi barada çap edilen ikinji makala 1942-nji ýylda prof. B.A.Garryew tarapyndan ýazylypdyr. Bu erde şahyryň doglan we aradan çykan ýyly hakynda 1730-1790/1800-nji ýyllar bolmagy has ähtimaldyr - diýen pikir ilkinji gezek awtor tarapyndan öňe sürülüpdir. Bu makalanyň mazmuny 1947-nji ýylda B.A.Garryew tarapyndan taýýarlanan “XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatyndan gollanma material we usuly görkezmeler” atly kitapda hem az-kem

tapawut bilen gaýtalanýar. 1945-nji ýylda neşir eden “Türkmen edebiýaty” atly kitabynda P.Skosyrew Şeýdaýyny “gumanist, nāzik” şahyr diýip atlandyrýar, döredijiliginiň esasy motiwleriniň Magtymgulynyň eserleriniň ideýa-mazmuny bilen utgaşýandygyny belläp geçýär. Şahyr “Türkmen poeziýasynyň antologiýasynda” hem mynasyp orny eýeläpdir.

“Türkmen edebiýatynyň taryhy” atly köp tomluk kitabyň ikinji tomunda edebiýatşynas A.Meredow Şeýdaýynyň ömri we döredijiligi, eserleriniň öwrenilişi hakynda materiallar toplap, olary okyjylar köpçüligine hödürleýär.

XVIII asyr türkmen şahyrlaryndan Magrupynyň döredijiligi babatynda-da edebiýatşynaslykda kän işler alyp barylady. Mysal üçin, A.N.Samoýlowiçiň işlerinde şahyryň ady ilkinji gezek dile alynýar we onuň XVIII asyr şahyrydygynyň nygtalýar. Şundan soňra şahyr hakda N.Hojaýew, M.Kösäýew, B.Garryýew, G.Karpow we başgalar tarapyndan kitaplarda, gazet-žurnallarda yzygiderli maglumatlar berilipdir¹.

XVIII asyr türkmen şahyrlaryndan biri Mahmyt Gaýybynyň ömri we döredijiligi barasynda-da edebiýatşynaslyk taryhynda ylmy-barlag işleri alnyp barylýpdyr. Emma, gynansak-da şahyryň döredijiligi beýleki şahyrlar ýaly kän öwrenilmändir. Onuň döredijiligini ilki dile alyn A.N.Samoýlowiç bolup hasaplanýar. Ol ýokarda ady agzalan işinde Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” atly poemasy we “Gelende bardyr” diýen goşgusy hakynda maglumat beripdir.

Gaýyby hakda edebiýatçy Ahundow-Gürgenli “Türkmen halkynyň klassyk şahyrlary” tsikli makalalar toparyndaky “Gaýyby” atly makalasynda onuň döredijiliginiň umumy häsiýetini kesgitlemekde-de täze pikirleri orta atýar. Awtor şu makalasynda ilkinji bolup, Gaýybynyň eserleriniň özboluşly aýratynlygyny we beýleki türkmen şahyrlarynyň eserlerinden tapawutlanýan taraplaryny ýüze çykarmaga synanyşypdyr.

¹ Seret: Literaturnaya entsiklopediya, M., 1939, 433 sax.: B.Garryew, M.Kösäew. Türkmen edebiýatynyň hrestomatiýa. XVIII asyr. Aşgabat, 1950: P.Skosyrew. Turkmenskaya literatura, M., 1945.

Belli edebiýatşynas K.Ataýew “Gaýybynyň lirikasy hakynda”, “Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssa eseri”” diýen makalalarynda ilkinji gezek şahyryň lirikasy, gazallarynyň esasy tematikasy hakda maglumat berýär, onda liriki şahyrmanyň obrazy aýdylýar hem-de Gaýybynyň döredijiliginde sufizmiň täsiri hakda gysgaça gürrüň edilýär. Ikinji makalada poemanyň munazara žanrynda ýazylandygyny nygtap geçýär².

Şeýlelikde, edebiýatşynaslyk taryhynda türkmen edebiýatynyň XVIII asyrdaky şahyr wekilleri barasynda ylmy-barlaglaryň beýleki şahyrlara garanda has köpräk öwrenilendigini hasaba alsak, onda türkmen edebiýatşynaslygynyň kämil ösendigini çekinmezden aýdyp bileris.

Soraglar we ýumuşlar

- 1.XVIII asyr türkmen klassyk edebiýaty barada maglumat beriň.*
- 2. Şu asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiligini öwrenmek meselesi.*
- 3. Azadynyň döredijiliginiň öwrenmek meselesi nähili ýagdaýda bolupdyr?.*
- 4. Andalybyň, Şabendäniň, Magrupynyň döredijiligini öwrenmek meselesi.*
- 5. Edebiýatşynaslykda Gaýybynyň döredijiliginiň öwrenilişi.*

TÜRKMEN EDEBIÝATŞYNASLYGYNDA MAGTYMGULYNYŇ DOGLAN WE ÝAŞAN ÝAŞY, MAŞGALA DURMUŞY BARADAKY MESELELERIŇ ÖWRENILIŞI

Meýilnama

- 1.Magtymgulynyň doglan we ýaşan ýaşı baradaky pikirler.*
- 2.Magtymgulynyň maşgala durmuşy baradaky meseleleriň öwrenilişi.*
- 3.Professor f.y.d. A.Aşyrowyň barlaglary hakynda.*

Türkmen edebiýatşynaslyk ylmynda şu güne çenli Magtymguly Pyragynyň doglan we aradan çykan ýyllary, maşgala durmuşy bilen baglanyşykly dürli garaýyşlaryň dörändigi hemmämize mälim. Türkmen edebiýatyny öwreniş

² Ataew K. Gaýybynyň lirikasy hakynda. «Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň xabarlary». Aşgabat, 1964, № 2: Ataew K. Gaýybynyň «Otuz iki tohum kyssa» eseri. «Ylmy ýazgylar», №37, Aşgabat, 1966. Lirik şahyr Gaýyby. «Ýaş nesil», 1964, 14 noýabr: Goşgynyň gudraty. «Edebiýat we sungat», 1962, 16 ýanwar`.

ylmynda Magtymgulynyň durmuş we döredijilik ýoluny ylmy esasyda öwrenmekde ep-esli işler edildi. Muňa seretmezden, taryhy çeşmeleriň gytlygy zerarly entek doly aýdyňlaşdyrylmadyk meseleler hem ýüze çykýar. Olaryň biri-de, şahyryň doglan we dünýäden öten wagtyny anyklamak meselesidir.

Okuw kitaplarynda, şonuň ýaly hem ylmy işlerde şahyryň doglan we aradan çykan ýyllary dürli-dürli berilse-de, esasan, 1733-1783-nji ýyllar getirilýär. Şol seneler wenger alymy A.Wamberiniň «Orta Aziýa syýahat» atly kitabynyň esasynda şahyryň terjimehaly bilen baglanyşdyrylýar¹.

Ýöne wagtyň geçmegi bilen, magtymgulyşynaslaryň birnäçesi bu senelere ikeriňlenip başlaýarlar. Sebäbi, şahyryň sygyrlary bilen içgin tanşan mahalynda, şahyr baradaky halk arasyndan toplanan maglumatlary özleşdiren pursadynda, Magtymguly 1733-nji ýyldan irräk doglup, 1783-nji ýyldan gijräk dünýeden öten bolaýmasyn diýen çaklama döreýär.

Magtymgulynyň doglan hem aradan çykan ýyllary barada gelnen netijelere ikeriňlenme bildirenleriň biri hem akademik B.A. Garryýewdir. «Magtymgulynyň terjimehaly hakynda» atly makalasynda ol şeýle ýazýar: «Magtymgulynyň aýk haýsy ýyl eneden bolup, haýsy ýyl hem aradan çykandygy mälüm däl, sebäbi bu meselä degişli taryhy resminama galmandyr».

Belli alym R.Rejebow hem şahyryň durmuşy bilen bagly senelere ikeriňlenip «Magtymgulynyň doglan ýylyny anyklamak ugrunda» diýen at bilen ýörite makala ýazypdyr. Şahyr bilen baglanyşykly berilýän 1733-1783-nji ýyllary professor Mäti Kösäýew hem «Edebiýat barada söhbet» atly kitabynda şübhe astyna aldy.

Professor G.Geldiýew bolsa «Magtymgulynyň ýaşı barada» atly uly göwrümlü makalasynda şahyryň ýaşı bilen baglanyşykly ön aýdylan pikirleri ylym elegeinde eläp: «... Magtymguly 1783-nji ýylda aradan çykypdyr» - diýlip ýazylyp gelinýär. Emma munuň yrgadygyny ýokardaky subutnamalar görkezýär» - diýen netijä gelyär .

¹ Магтымгулының йашы барадакы меселеде проф. А.Ашыровың барлағларына дайанылды.

Professor A.Aşyrow hem özüniň «Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap...» atly kitabynda, Magtymguly baradaky ulanylyp gellen 1733-1783-nji ýyl seneleriniň nädogrudygyny halk maglumatlarynyň, ilkinji nobatda bolsa şahyryň golýazmalarynyň mysalynda inkär etdi.

XIX asyryň ortalaryndan başlap, Magtymgulynyň ömri we döredijiligi dogrusynda ýek-ýarym maglumatlar Ýewropa we Rus metbugatyna aralaşyp başlaýar. Magtymgulyşynaslyk ylmynda şahyryň terjimehaly bilen baglanyşykly ilkinji iş hökmünde Polýak ýazyjysy we alymy A.L. Hodzko-Boreýkonyň (1804-1891) «Populýar pars poeziýasyndan parçalar» ady bilen 1842-nji ýylda çap eden kitaby mälum. Bu kitapda akad. A.N.Samoýlowiçiň belleýşi ýaly, Magtymgulynyň hyýaly, durmuş hakykaty bilen baglanyşmaýan terjimehaly we 3 sany goşgusy berlipdi. Onda şahyryň doglan we aradan çykan ýyllary hakynda hiç hili maglumat berilmeýär. Mundan soňra 1863-nji ýylda wenger alymy A.Wamberi Orta Aziýa syýahat edýär. Onuň Magtymgulynyň terjimehaly bilen baglanyşykly beren maglumatyny öňde getiripdik. Patyşa Russiýasynyň, kapitany F.A.Mihaýlow «Tuzemtsy Zakaspiýskoý oblasti i ih žizn» atly kitabynda «... Magtymguly — liriki şahyr, gerkez tiresinden, mundan 100 ýyl töweregi ozal Etrekde ýaşan» diýip ýazypdyr. Bu hasap boýunça bolsa, şahyryň aradan çykan ýyly 1800-nji ýyllara gabat gelýär. Çünki F.A. Mihaýlowyň kitaby 1900-njy ýylda çapdan çykypdyr. Bu seneden 100 ýyly aýyrsaň bolsa, F.A.Mihaýlowyň Magtymgulynyň aradan çykdy diýen senesi bolýar. Belli alym D.Nuralyýew «Türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhyndan» atly kandidatlyk dissertasiýasynda iňlis alymy G.K.Dallingiň «Türkmen diline giriş» atly makalasyndan aşaky salgylanmany getirýär: «... Göklenler ähli türkmen tireleri üçin ýeketäk beýik şahyr, eserleri häzirem meşhur Magtymgulyny (doglan wagty 1735 (?), ölen wagty çen bilen (1805) berdiler». Türkmen edebiýatynyň öwreniliş taryhyny sünnäläp öwrenen hormatly alym D.Nuralyýew öz dissertasiýasynda, D.D. Semýonowyň «Turkestanskiý kraj» atly kitabyndan Magtymguly bilen baglanyşykly aşaky setirleri getiripdir: «Poýatsýa často pesni natsionalnogo poeta Mahdumkuli, umerşego bolee 80 let tomu nazad».

Bu hasap boýunça, Magtymguly 1805-1806-njy ýyllarda aradan çykan bolýar. Çünki kitabyň çapdan çykan 1887-nji ýylyndan 80 ýyly aýyrsaň, onda şahyryň aradan çykan döwri 1805-1806-njy ýyllara gabat gelýär. Bu bolsa iňlis alymy G.K. Dallingiň görkezen senesi bilen hem utgaşýar.

Taryhçylar A.Garryýew bilen A. Roslýakow «Şahyr we onuň döwri» atly makalasynda anyk sene görkezmeseler-de, şahyr XIX asyryň başynda aradan çykyşydyr diýen netijä gelipdirler. Magtymgulynyň diwanyny 1912-nji ýylda Astrahanda neşir eden türkmen intelligensiýasynyň wekili Abdyrahman Nyýazy bolsa, kitaba sözbaşysynda şeýle diýipdir: «Magtymguly jenaplary türkmen kabylasynan, gökleň taýpasynan — gerkez tiresinden zuhur etmiş, zamanamyzdan bir asyr (ýüz ýyl) mukaddemde ýetişgen bir şahyrdyr» . Abdyrahman Nyýazynyň aýtmagyna görä, Magtymguly 1912-nji ýyldan 100 ýyl ozal ýaşap geçipdir.

Magtymgulynyň ömrüni we döredijiligini öwrenmeklige uly goşant goşan professor Mäti Kösäýew 1963-nji ýylda «Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri» atly kitabyňy çap etdirip, onuň tas ýaryny diýen ýaly Magtymgulynyň ömrüne we döredijiligine bagyşlapdyr. Kitapda Magtymguly bilen baglanyşykly täze maglumatlaryň hem birnäçesi ylmy dolanyşyga girizilipdir. Emma muňa garamazdan şahyryň durmuşy bilen baglanyşykly sowallara kitapda anyk jogap berilmeýär. Ol kitabyň başyragynda: «Magtymguly şolaryň (Azadynyň çagalarynyň — A.A.) üçünjisi bolup, onuň doglan wagty takmynan 1733-nji ýyl, aradan çykan wagty hem 1790-njy ýyllaryň ahyrydyr» diýip ýazýar.

Magtymgulynyň doglan ýylyna ikerjeňlenen alymlaryň biri hem R.Rejebowdyr. Ol Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllyk ýubileýi döwlet tarapyndan belleniýän döwürde «Magtymgulynyň doglan ýylyny anyklamak ugrunda» atly makalasyňy çap etdirýär. Makaladan şeýle sözleri okaýarys: «Magtymgulynyň döredijilik şöhratynyň depesine çykan ýyllary häzirki Owgan döwletiniň esasyňy goýan Ahmet şa Dürranynyň patyşalyk eden döwrüne gabat gelýär». Şondan soňra alym Ahmet Dürranynyň Nedir şa öldürilenden soň (1747

ý.) şalyk ugrundaky hereketlerini, Çowdur hanyň (gökleň hany, Magtymguly bu hanyň ölümüne bagyşlap 4 sany elegiýa düzüpdir. — A.A.) we käbir beýleki türkmen han-begleriniň bu hereketdäki goldawyny we niýetlerini yzarlaýar. Magtymgulynyň Ahmet şa baradaky garaýşyny aýdyňlaşdyrýar. Şahyryň sygyrlaryny taryhy deliller bilen degşirip, Magtymguly häzirki kabul edilen seneden birneme ir dünýä inen bolaýmasyn - diýen çaklamany sypaýyçylyk bilen öňe sürýär. Elbetde, alymyň bu pikiri we getirýän delilleri Magtymguly 1733-nji ýyldan irräk doglupdyr diýen pikire uýýan beýleki alymlaryň hem esasy tutarygy. R.Rejebowyň «Magtymgulynyň döredijilik şöhratynyň depesine çykan ýyllary Ahmet şanyň Horasan ugrundaky söweşleriniň ýyllaryna (1752-1755) gabat gelýär» diýmekligi (eger, şol döwürdäki resmi 1733-nji senä ynanylsa, Magtymguly 20 ýaşlarynda bolýar) köp manylydyr. Magtymgulyşynaslaryň **şahyryň ýagty jahana gelen senesi barada** ikerjeňlenmeleriniň ýeterlik esasy bar. Näme üçin biz Magtymgulynyň 1733-nji ýylda doglandygy hakyndaky pikire ynamsyz garaýarys? – diýip Annagurban Aşyrow şeýle diýýar: Onuň birnäçe sebäbi bar:

1-nji sebäp: Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr - diýen pikir A.Wamberiniň öňde ýatlanyp geçilen sözleri esasynda peýda bolupdy. Soňky döwrüň barlaglary A.Wamberiniň beren maglumatynyň ynamsyzdygyny, has takygy, Magtymgulynyň 1783-nji ýylda däl-de, has gijräk aradan çykandygyny tassyklaýar.

2-nji sebäp: Magtymgulynyň «Atamyň» goşgusynyň tekstologik derňewi Döwletmämmet Azadynyň 1696-njy ýylda doglup, 1760-njy ýylda, 65 ýaşynda aradan çykandygyny tassyklaýar. Magtymguly 1733-njy ýylda doglupdyr - diýen çaklamanyň döremeginde Azady 1700-1760-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir diýen nädogry pikir hem belli derejede täsir etdi.

3-nji sebäp: Soňky döwrüň ylmy derňewleri Magtymgulynyň 80 ýaşdan aşyp dünýäden ötendigini ykrar edýär. Eger şeýle bolsa, onda Magtymguly 1733-

de doglupdyr diýen pikire gol ýapsaň, ol 1813-nji ýyldan soň dünýäden öten bolmaly.

4-nji sebäp: Magtymgulynyň döwrüniň syýasy wakalaryna seslenýän şygrylary bu senä gabat gelmeýär.

Biz nämä esaslanyp şahyryň döwrüniň syýasy wakalaryna bagyşlap ýazan goşgulary Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen pikiri tassyklanok diýýäris?

Magtymgulynyň Muhammethasan hana (1715-1759 ý. fewral) bagyşlap ýazan «Aly siziňdir» atly goşgusy Muhammethasan hany söweşe ruhlandyrmak üçin ýazylypdyr. Ýöne şahyr bu goşgyny haýsy döwürräkde ýazdyka? Taryhy çeşmelerden mälim bolşuna görä, Muhammethasan hanyň Nedir şa garşy gözgalaňy 1744-nji ýylda bolupdyr. Ýöne bu gözgalaň şowsuz tamamlanýar. Muhammethasan han bolsa Balkan tarapa gaçýar.

Eger Magtymguly «Aly siziňdir» atly goşgusyny Nedir şa garşy başlanan gözgalaňa bagyşlan bolsa, Magtymguly hem 1733-nji ýylda doglupdyr diýip hasaplasak, onda şahyr bu goşgyny on ýaşynda ýazan bolýar. Emma bu goşgynyň syýasy ruhy, göwün göteriji belent joşguny bu pikire esas bermeýär. Şygry döwrüň syýasy wakalaryndan oňat baş çykarýan şahyr tarapyndan döredilipdir. Döwrüň syýasy wakalaryna düşünmek üçin bolsa iň azyndan 25-30 töweregi ýaşyň bolmaly.

Muhammethasan han bilen baglanyşykly wakalary yzarlap, Magtymguly «Aly siziňdir» atly goşgusyny 1756-njy ýylda, ýagny, Yspyhanyň basylyp alynmagyna bagyşlap ýazypdyr diýen netijä gelse bolýar. Oňa şahyryň:

Zir paýy — esbiňiz Yrak, Yspyhan —

diýen setiri hem güwä geçýär. Magtymgulynyň doglan wagtyny anyklamaga belli derejede şahyryň Ahmet şa we Çowdur hana bagyşlap ýazan şygrylary hem maglumat berýär. Bilşimiz ýaly, Magtymgulynyň döredijiliginde 2 goşguda XVIII asyrdan Owgan döwletini esaslandyran Ahmet şanyň ady duşýar. Birinji goşgy «Çowdur han üçin» atly hesret goşgusydyr. Onda şahyr:

Ahmet patyşadan habar almaga,

Umyt etdi iller Çowdur han üçin —

diýip, Ahmet şanyň çakylygy boýunçamy ýa-da ýaşulularyň tabşyrygy boýunçamy, Ahmet şa bilen duşuşmaga gökleň hany Çowduryň gidenligi ýatlanylýar. Şahyryň Ahmet şany ýatlaýan ikinji goşgusy «Arşy aglaýa» bolup, ol Ahmet patyşa bagyşlanan öwgüdür.

Akademik B.Garryýew «Arşy aglaýa» goşgusynyň döreýşi hakda şeýle ýazýar: «Odany Owganystanda Ahmet Dürranyny görüp ýazan bolmagy hem mümkin. Ondaky öwgi setirleri iňňän belent ýaňlanýar».

Magtymgulynyň Ahmet şany ýatlaýan «Çowdur han üçin» atly goşgusy Ahmet şanyň Maşada 1769-70-nji ýyllardaky üçünji ýörişi bilen baglanyşykly bolsa gerek. Çowdur han bilen baglanyşykly anyk maglumatlar bolmasa-da, onuň halkyň hossarydygy Magtymgulynyň oňa bagyşlap ýazan 4 sany şygryndan äşgär görünýär. Ahmet şanyň türkmen hanlaryna iberen hatyndan mälim bolşy ýaly, ol türkmen hanlary bilen yzygiderli duşuşyklar gurapdyr, olary öz ýanyna çagyrypdyr. Şeýle çakylyklaryň biri esasynda hem Çowdur han Ahmet şanyň ýanyna ugrandyr. Çünki Magtymguly:

Ahmet patyşadan habar almaga,

Umyt etdi iller Çowdur han üçin —

diýip, muny takyk mälim edýär. Bize Çowdur han Ahmet şanyň ýanyna 1769-1770-nji ýyllarda gidipdir diýen netijä gelmegimize şahyryň «Çowdur han» atly goşgusyndaky:

Many saça bilmez çalaran başym,

Büräp aldy ony duman, Çowdur han —

diýen setirleri esas berýär. Eger «Çowdur han üçin» atly goşgyny şahyr «başynyň çalaran» mahaly döreden bolsa, onda bu goşgyny şahyr orta ýaşdan agandan soňra, has takygy, iň bolmanda 45 ýaşdan geçenden soň döreden bolmaly. Çünki «Many saça bilmez çalaran başym» diýen setir muňa berk tutaryk bolýar. Eger şahyr bu goşgyny 1769-1770-nji ýyllarda döreden bolsa, biz hem Magtymguly 1733-nji

ýylda doglupdyr diýen maglumata ynansak, onda şahyr ýokarda ýatlanan goşgusyny 36 ýaşynda ýazan bolýar. Bu ýaşdaky adamyň «Many saça bilmez çalaran başym» diýjegine bolsa ynanmak kyn.

Ahmet şa Horasana 3-nji ýörişi mahaly hem Maşady gabaýar. Soňra Şahruh Ahmet şa tabyn bolýar. 1770-nji ýylyň 4-nji iýunynda Ahmet şa yzyna dolanýar. 1772-nji ýylda bolsa Ahmet şa aradan çykýar. Megerem, Çowdur han Ahmet şa Maşady 1769-njy ýylda gabaw astyna alan mahaly oňa hemaýat etmek üçin ýola düşen bolsa gerek.

Annagurban Aşyrow: “Magtymguly 1733-nji ýylda doglupdyr diýen pikiriň esassyzdygyny ýene bir tutaryk bilen subut etmek mümkin. Magtymguly bilen baglanyşykly ýazylan işleriň aglabasynda MGI-däki 842-nji bukjadaky maglumatyň esasynda Azadynyň kakasy Magtymguly Ýonaçynyň 40 ýaşda öýlenip, 46 ýaşynda hem bir ogla — Azada ýüzi düşendigi nygtalýar. Magtymgulynyň «Atamyň» atly goşgusynyň neşir nusgasynyň we 842-nji bukjadaky maglumatyň esasynda hem Magtymguly Ýonaçynyň ömri 1654-1720-nji ýyllar aralygynda kesgitlenilýär. Bu hakda M.Kösäýew şeýle ýazýar: «Magtymguly Ýonaçy bir müň alty ýüz elli dördünji ýylda doglup, bir müň ýedi ýüz ýigirminjy ýylda hem aradan çykypdyr...». Mälim bolşy ýaly, Magtymguly Azadynyň kakasynyň ady dakylan, türkmençilikde adyň ýerde uzak ýatmagy oňlanmaýar we merhumyň aradan çykandan soň dünýä inen ilkinji çagalaryň birine onuň ady dakylýar. Şundan ugur alynsa, Azady kakasy ýogalansoň ilkinji ýüzi düşen ogluna kakasynyň adyny dakmaly. Halk rowaýatlarynyň käbiri Magtymgulyny Azadynyň iň uly ogly hasaplasa, käbirinde Magtymguly Azadynyň ýüzi düşen 3-nji perzendi diýilýär. Haýsy bolanda-da, ol 1733-nji ýylda däl-de, ondan iň bolmanda 8-9 ýyl ir doglan bolmaly. Ýokardaky delillere esaslanyp, **Magtymguly takmynan, 1724-1807-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir diýilse, megerem, hakykata has golaý bolsa gerek**” – diýip kesgitli pikiri delillendirýär.

Su wagta çenli mekdep maksatnamasynda-da, ýokary okywjalyk üçin niýetlenen kitaplarda-da Magtymgulynyň şejeresi, maşgala durmuşy badara aşakdaky ýaly maglumatlar berilýär. Magtymguly Döwletmämmet Azadynyň üçinji ogly. Onuň agalarynyň ulusynyň ady Mämmetsapa, ondan kiçisiniň ady bolsa Abdylla ekeni. Magtymgulynyň bir aýal dogany bolup, onuň hem adyna Zübeýda diýipdirler. Bular Azadynyň başdaş aýalyndan bolan çagalary. Onuň başdaş aýaly aradan çykyp, soň bir gazak aýala oýlenýär, onda hem Ýary we Kaky diýen iki ogly bolýar. Magtymguly ýaşlygyndan Meňli atly gyzy halaýar, emma garyplygy zerarly galyň puly töläp bilmänsoň oňa oýlenip bilmeýar. Meňli syhym Nafuk diýen bir kilwana satylp goýberilýär. Magtymguly iki agasynyň hem dereksiz ýitmegi zerarly dul galan ýennesi Akgyza nikalanyp dakylýar. Ine, bular edebiýatlarda Magtymgulynyň maşgala durmuşy barada berilýän gönümel maglumatlar.

Emma ylmy edebiýatlarda sahyryň maşgala durmuşy barada has dolugrak maglumatlar bar. Ýokardaky maglumatlara goşmaça hökmünde şulary aýtmak bolar. Azadynyň kakasyna hem Magtymguly ýonaçy diýipdirler. Ol at esbasy bolan ýona tikmek bilen meşgullanansoň oňa «yonaçy» lakamyny dakypdyrlar. Diýmek, Magtymgulynyň ady köne at, ýagny Azadynyň kakasy Magtymguly ýonaçynyň ady dakylan bolmaly. Käbir edebiýatçy alymlaryň çaklamalaryna görä, Döwletmämmet Azadynyň ady hem köne at bolmagy mümkin. Sebäbi ol baradaky rowaýatlarda we maglumatlarda onuň Döwletmämmet ady tutulman, oňa köplenç Garry molla diýip yuzlenýärler. Bu hem türkmençilik däplerine görä, hakyky adynyň tutulmazlygy onuň hem köne at bolaýmagynyň mümkindiginden habar berýar.

Magtymgulynyň maşgala durmuşy barada ýokardaky maglumatlar bilen birlikde birnäçe gapma-garşylykly, jedelli meseleler hem bar. Olaryň ählisi diýen ýaly sahyryň maşgala durmuşy baradaky şu aşakdaky iki meselä syrygýar:

1.Ýennesi Akgyzyň Magtymgula nikalap dakylp-dakylmandygy baradaky mesele.

2. Magtymgulynyň Meňlä öýlenip-öýlenmändigini baradaky mesele. Magtymgulyşynaslyk ylmynda köp ýyllardan bäri şu iki mesele barada dürli hili pikirler aýdylyp gelinýär. Olaryň bir topary Akgyz Magtymgula dakylýdyp, şahyr Meňlä öýlenip bilmändir diýse, beýleki bir topar alymlar şahyryň Meňlä öýlenendigi, öňa ýennesi Akgyzyň dakylmandygy baradaky pikiri öňe sürýärler. Emma bu taraplaryň ikisi hem biz tutýan pozitsiýada durmak bilen umumy bir netijä gelip bilenokdylar.

Geçen asyryň ýetmişinji, segseninji ýyllarynda zehinli edebiýatçy we synçy Saýlaw Myradow bu mesele bilen içgin gyzyklandy. Ol bu meseläni işlemekde şahyryň döredijiligine we taryhy maglumatlara daýandy. Magtymgulynyň döredijiliginde beýan edilýän taryhy wakalar, ady agzalýan taryhy şahslar bilen baglanyşykly maglumatlary şol döwürün taryhy maglumatlary bilen deňeşdirip, degşirip öwrenmegiň ajaýyp nusgasyny görkezdi we bu babatdaky köp jedelli meselelere aýdyňlyk girizmegiň hötdesinden gelmegi başardy.

S. Myradow, ilki bilen, Magtymgulynyň garyplygy sebäpli galyň töläp bilmändigini zerarly Meňlä öýlenip bilmändigini baradaky pikir bilen ylalaşmaýar. Döwletmämmet Azady бүтін гөклең илениң, hatda tutuş Ahal sebitlerinde atly-abraýly, okumyşly il adamsy - ahun bolup, ogly Magtymgulyny öýlendirmäge gurbunyň çatmaýşy gyzyk.

Belli alym A. Şyhnepesow özüniň “XVIII asyr türkmen edebiýaty” diýen işinde „Magtymgulynyň terjimehal maglumatly goşgulary arkaly onuň ömür pursatlaryny göz önüne getirmek maksada laýyk bolardy. Ol goşgulary temasy boýunça aşakdaky toparlara bölmek mümkin.

1. Atasy we doganlary baradaky goşgulary.
2. Ýaşlykda söýen gyzy Meňli baradaky goşgulary.
3. Ogullarynyň ölmüne bagyşlanan eserleri
4. Döwürdeşlerine bagyşlanan goşgulary.

Şu şahyrana maglumatlaryň esasynda hem Magtymgulynyň aýry-aýry ömür pursatlary hökmünde göz önüne gelýän terjimehalyny dikeltmek mümkin. Onuň öz

döredijiliginde şulardan başga terjimehal maglumatlary ýokdur. Biz bularyň üstüne şahyryň öz ýeňnesi Akgyzyň dakylandygyny gürrüň berýän halk rowaýatlaryny hem goşýarys. Bu waka onuň goşgularynda agzalmadygam bolsa, bu meselede halk rowaýatlaryna ynanmazlyga hiç hili esas ýokdur. Akgyzly gürrüňi ýalana çykarmaga edilen synanşyklary bolsa biz islendik tarapdan şowsuz hasaplaýarys¹ diýen pikirleri öňe sürýär.

Magtymguly Pyragynyň ömri barada pikir ýöredilende, esasan **üç sany çeşmä** daýanylýar. Munuň özi, **birinjiden**, şahyryň şygrylary, **ikinjiden**, onuň ömür pursatlaryny gürrüň berýän halk rowaýatlary, **üçinjiden** bolsa, onuň ýaşan döwründäki taryhy wakalara degişli taryhy maglumatlardyr. Şu üç çeşmäniň mantyk, ylmy pikirlenme usullary taýdan sazlaşykly bitewileşdirilmegi şahyryň ömür ýoluny detallaýyn bolmasa-da, umumy göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Ýöne şeýle mümkinçiligiň dürli alymlar tarapyndan häzire çenli dürlüçe amal edilendigini, dürli alymlaryň şahyryň ömür ýoluny, durmuşyny, terjimehalyny bir-birinden tapawutly beýan edendigini aýtmak gerek. Onsoň Magtymgulyşynaslyk ylmymyz häli- häzire çenli hemmeler tarapyndan umumy ykrar edilen ylmy, ömür beýanyny ýa-da ylmy terjimehaly edinip bilmän gelýär. Munuň sebäbi-de ýokarda görkezilen üç çeşmäniň başky ikisiniň ylmy taýdan ýeterlik derejede aýyl-saýyl edilmändigindendir. Munuňam sebäpleri bar. **Birinjiden**, Magtymgulynyň terjimehal maglumaty hökmünde ulanylýan goşgularynyň oňa degişliligi babatdaky meseläniň çürt-kesik edilmändigini bellemek gerek. Bu ýerde şahyryň könedan gelýän golýazmalarynda duş gelmeýän goşgular diýen mesele bar. Köp edebiýatçylaryň terjimehal babatda degişli goşgulary delil hatarynda getirmegi olaryň pikirleriniň ylmy ygtybarlygyny gowşadýar. **Ikinjiden** bolsa, halk rowaýatlaryny ylmy taýdan elekden geçirmegiň ýörelgeleriniň we ölçegleriniň işlenip düzülmändigini olaryň entegem “çig mal” derejesinde galmagyna, ylmy delil hökmünde ulanyp bolmaýanlygyna sebäp bolýar. Ylymda bar bolan şu kynçylyklary göz önünde tutup, biz olaryň özümüzçe

¹ Şyhnepes A. XVIII asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat, 2008, 45 sah.

çözgüdinden ugur alyp, şahyryň ömür pursatlaryny gysgaça beýan etmekçi. Elbetde, bu ýerde öz gelen netijelerimizi hemmetaraplaýyn esaslandyryp, delillendirip oturmaga giň ýer ýok. Aslynda, bu mesele aýratyn uly ylmy işiň meselesidir. Biz diňe Magtymgulynyň ömür ýoluny öz göz öňüne getirşimiz ýaly beýan etmek bilen çaklenmegi makul bildik. Şonda şu gollanmanyň maksadyna we görnüşine laýyklykda, biz esasan şahyryň şygrylary, özem ygtybarlylyk meselesinde jedelsiz hasaplanylýan şygrylary esasynda pikir ýörederis. Halk rowaýatlarynyň bolsa edebiýatçylar diňe şol şygrylaryň maglumatlaryna laýyk gelýänlerini goşmaça esas hökmünde ulanýar.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Magtymgulynyň doglan we ýaşan ýaşı baradaky nähili nipikirler bar?*
- 2. Magtymgulynyň maşgala durmuşy baradaky meseleleriň öwrenilişini düşündiriň?*
- 3. Magtymgulynyň ömri we döredijiliginiň öwrenilişi barada nähili pikir edýärsiňiz?.*
- 4. Professor A. Aşyrowyň Magtymgulynyň ömri we döredijiligi boýunça alyp baran barlaglary hakynda aýdyp beriň.*

MAGTYMGULYNYŇ ESERLERINIŇ ÖWRENILIŞI

Meýilnama

- 1. Magtymgulynyň edebi mirasynyň öwrenilişi.*
- 2. Magtymgulynyň edebi mirasyny ýygnamak we çap etmek meseleleri.*
- 3. Magtymgulynyň döredijiligini boýunça Ýazgylyç Orazgylyjow, Akmuhammet Aşyrow, Şamuhammet Gandymow we başgalaryň barlaglary.*

Türkmen nusgawy edebiýatynyň düýbünü tutan, edebi dili halkyň gepleşik dili bilen birleşdiren akyldar Magtymgulynyň döredijiligi öz döwrüniň türkmen durmuşynyň ähli meselelerini öz içine gurşap alypdyr. Onuň döredijiliginde edep-terbiýe, ylym-bilim, ahlak, mertlik-namartlyk, gahrymançylyk, watançylyk ýaly

pelsepewi garaýyşlaryndan başga-da, türkmen tebigatyny, gelin-gyzlaryny, batyr ýigitlerini wasp edýän şygrylary-da sanardan köp. Magtymguly Pyragynyň şygrylary umman ýaly giň, gözgi ýaly dury, dür ýaly gymmatly, merjen düzümi deý çeper. Hut şonuň üçin hem Magtymgulynyň döredijiligini Jemşidiň jamyna meňzedipdirler.

2014-nji ýylda Türkmenistanda “Magtymguly Pyragy we umumadamzat medeni gymmatlyklary” atly halkara ylmy maslahaty geçirildi. Ine şu maslahatda birnäçe edebiyatçy alymlarymaz Magtymgulynyň döredijiligini her hili asptkde öwrenip, ol hakda ylmy makalalary çap etdiler. Olaryň käbirini barlagymyza alalyň. Ýazgylyç Orazgylyjow özüniň “Magtymguly we nusgawy bagşyçylyk sungaty” atly makalasynda şahyryň şygrylarynyň bagşyçylyk sungatynda aýdylyşyny şeýle pikirleri bilen beýan edýär. XVIII asyr, beýik Pyragynyň şygrylary türkmenleriň ruhy durmuşyna düýpli öwürülişik girizipdir. Bagşylaryň repertuarynda dessanlar bilen bir hatarda tirme aýdymlary ymykly orun alypdyr. Dogrusy, öňem bagşylaryň hemmesi dessançy bolman, tirmeçilerem bolup, olar Nowaýydan, Meşrepeden aýdypdyrlar. Indi bolsa Magtymgulynyň sözlerine aýdylýan tirme aýdymlary hatda dessançy bagşylaryň repertuaryna-da ornaşypdyr. Akyldaryň şygrylaryna ilatyň teňneligini tirmeçilerem, dessançylaram duýupdyrlar. Duýmaz ýalam bolmandyr: eger-de bagşy Pyragydan aýtmasa, ol bagşy hasap edil-mändir. Şu ýagdaýda bagşylar onuň şygrylaryny, öwüt-ündewlerini hut dessan aýdan ýaly aýdyp başlapdyrlar¹.

Sazşynas Akmuhammet Aşyrow bagşylaryň Magtymguludan dessan aýdyşlary barada şeýle ýazýar. Bagşy akyldaryň heňe salnan şygrylaryny aýdanda, her aýdymyň ýany bilen öwüt baryny beripdir. Mysal üçin, “Ýagşydyr” diýen sygryň aýdymy şeýle ýerine ýetirilipdir:

«Eý halaýyk, hergiz elden gelen ýagşylygyňy kişiden gaýgyrmaly däl. Ýagşylyk et, derýa at, suw bilme, balyk biler, balyk bilme, halyk biler» diýenleridir. Dünýäde adamzatdan galjak zat diňe ýagşy at, abraýdyr. Edep her

¹ A. Aşyrow. Könegüzer. Aşgabat, 1992. 23–24 sah.27

kişä gerekdir. Edep, paýhas adamyň başyna bagt guşuny gondurar». Ine, onsoň bagşy:

Adam ogly bu dünýäge gelensoň,
At bilen abraý alan ýagşydyr –
diýip başlaýşyna, barha çuň we synmaz ideýaly setirlere tutýar.
Hataryň görküdir iner-maýalar,
Ilimiň kuwwaty merdana ärler.
Ýalançy Taňrynyň duşmany diýrler,
Emma jaý ýerinde ýalan ýagşydyr.

Bagşy bu setirleri aýtmak bilen, Şasenemi aldap, ele saljak bolup ýören Şawelet bol ýa-da inisiniň gözünü oýup, atasynyň ýanynda bolsa çyna berimsiz ýalan sözleýän kezzaplar Hurşytdyr, Ziwer bol diýmeýär. Ol bu ýerde Göroglynyň «Gaçyşym bar, kowşuma bermenem» diýen sözleriniň manysyny giňeldip, ideýasyny çuňlaşdyrýar we aýdymy jemleýär:

Magtymguly aýdar, sözüm dag aşmaz,
Namart adam ýoldaşyna garaşmaz,
Ýashana ýerinde gülmek ýaraşmaz,
Toýuň meýlisinde gülen ýagşydyr.

Bu setirler diňe bagşylaryň ýadynda, dilinde däl, halkyňam ýadynda galyp, diline geçip, atalar sözüne, nakyllara öwrülip gidipdir. Bagşy «Gidiji bolma», «Il biläni», «Ili gözlär», «Ýykmaýan ärdem», «Gadryn näbilsin» ýaly öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary-aýdymlary gürrüňi bilen aýdanson, rowaýatlar ummanyndan syzyp çykan has joşgunly şygrylara-aýdymlara geçipdir. «Elli müň ýyl döwran süren Benijandan», «Tört müň dört ýüz ýaşan Lukman hekimden», «Kerk bedewli agyr gürzüli Rüstemden», hezreti Ýusupdyr hezreti Alydan habar berýän «Ýerbe-ýer geçdi», «Batdy ýaranlar», «Ýaranlar», «Kepderi» we beýleki şygrylar ürc edilip aýdylypdyr. Ylaýta-da, «Ýaranlar» (Ýusup hakdaky rowaýat), «Kepderi» (Aly hakdaky rowaýat) diňleýjilerde uly gyzyklanma döredipdir.

Magtymguly Pyragynyň şygrylaryny dessan kysmynda aýtmak bagşyçylyk ýollarynyň ählisine mahsus bolupdyr. Bu, aýratyn hem teke, saryk-salyr, ärsary ýollary üçin ýörgünli eken. Ussat bagşylar aýdymalaryň arasynda akyldaryň, ýagşyzadalaryň durmuşyndan hekaýatlar aýdyp, märekäni gyzyklandyryp «bir gulaga» öwürmegi başarypdyrlar. Bagşylaryň repertuaryna kem-kemden beýleki nusgawy şahyrlaryň – Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň, Keminäniň, Gaýybynyň, Zeliliniň, Seýdiniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň, Kätibiniň, Talybynyň we beýlekileriň hem şygrylary giripdir. Nusgawy edebiýat bagşylar üçin dürler hazynasyna öwrülip, ýüzlerçe we münlerçe şygry ýat bekläp heňe salyp aýdýan, aýdym «gory» birnäçe gije-gündize ýetýän ussatlar peýda bolupdyr. XIX asyryň ortalaryna çenli beýik Pyragydan we beýleki nusgawylardan aýtmak bagşylar üçin-de, diňleýjiler üçin-de gürrüňsiz eýerilýän kada öwrülipdir. Emma welin bagşylar dessanlardanam daşlaşmandyr.¹

Belli alym Şamuhammet Gandymow özüniň “Magtymgulynyň sopusylyk garaýyşlaryndaky ruhy-ahlak gözlegler” atly makalasynda Magtymgulynyň döredijiliginde sopusylyk taglymatynyň ösdürilişi barada şeýle pikirler öňe sürülýär. Sopusylyk ruhy-ahlak kamilligi ahlak pakligine we arassalygyna daýanýan kamillikdir. Şeýle ahlak kamilligine ýetmek üçin sopy ruhy paklenişini, ahlak taýdan arassalanyşyň **dört** basgançagyny geçmeli bolupdyr. **Birinji basgançak** – beden pakligi. **Ikinji basgançak** – şerden we gahardan saklanmak bilen ruhy taýdan paklenmek. **Üçünji basgançak**– ynsany haýwana ýakynlaşdyrýän ýa-da oňa öwürýän ýaramaz gylyklardan we edim-gylymlardan päklenmek. **Dördünji basgançak** – köňül köşgüniň iç ýüzüniň pakligini we onuň syrçalanan ýaly ýalpyldap duran arassalygyny gazanmak.

Magtymgulynyň ýüreginde besleýän ahlak pakligi hem ruhy arassalanyşyň şu dört basgançagynyň çäklerinde göz önüne getirilýär. Muňa şahyryň şu aşakdaky bendi doly şaýatlyk edýär:

Her zaman Magtymguly, halk içre gezme, lap edip,

¹ Köňül gözgüsi. Aşgabat, 2014, 96-100-sah.

Sakla gybatdan diliň, ugrunda gez ynsap edip,
El uzatma kop pisada, ýar Hudadan howp edip,
Sopulyk esbaby hoşdur, geý içini sap edip,
Bolsa möý-mojek içim, bu eski şaly neýlerem¹.

Diýmek, Magtymgulynyň şygry gahrymanyna sopulyk esbaby hoş görünýär. Şoňa göre ol özüniň ruhy-ahlak garaýyşlaryny sopuçylyk ruhy pakliginiň çäklerinde ýuze çykarýar. Gedemlik etmezlik, men-menlikden gaça durmak, diliňi gybatdan saklamak, ynsabyňy paklap, Allanyň gullugynda durmak, bozgaklykdan, şerden el uzemek,

Hudaýdan howatyrlý gezmek, içini sap etmek – bularyň hemmesi diňe bir bendiň dowamynda orta atylan sopuçylyk didaktikadyr. Magtymguly özüniň şu hili ruhy paklige ýugrulan ahlak konsepsiýasy bilen Magtymguludyr. Şahyryň sopuçylyk ruhy-ahlak konsepsiyasyndan ugur alýan şygry gahrymanynyň hasiýet bitewiligini emele getirýän hem dünýewi we mistiki paklikdir¹.

Magtymgulynyň döredijiligine yslam dininiň, tasawwuf taglymatynyň güýçli täsirini bolandygy geçen asyryn başlarynda rus alymy A. N. Samaýlowiç tarapyndan aýdylýar. Ol özüniň “Magtymguly we Hekim ata” diýen işini şu meselä bagyşlaýar. Ondan soň geçen asyryň ortalarynda rus alymy Ý. E. Bertels hem özüniň “Sufizm we sufistik edebiýat” diýen işini şu meselä bagyşlamak bilen Gündagar edebiýatyny yslam dininden, tasawwufdan üzňe öwrenmegiň oňyn netije bermejekdigini hygtaýar. Emma şol döwür ideologiýasynyň dini, dini düşüňjeleri känbir ýakdyрмаýanlygy sebäpli bu meseläni düýpli öwrenmäge döwtalap alymlar bolmady. Ýöne şeýle-de bolsa şol döwürde-de türkmen edebiýatçy-alymlary bu meseläni degdim-gaçdym öwrendiler. Bu meseläni öwrenmekde A. Haýydow, H.Durdyýew, S. Demidow ep-esli işbitirdiler. Ýazyjy we alym A.Haýydow özüniň “Din we edebiýat” atly işinde. Edebiýata yslam dininiň täsiri, din bilen edebiýatyň gatnaşyklary baradaky umumy meseleleri öwrendi. Şol döwürň ideologiýasynyň

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. II jilt, Aşgabat, «Ylym», 2013. s.112, 281

¹ Köňül gözgüsi. Aşgabat, 2014, 111-115 sah.

hukdaýy nazaryndan ýazylyndygyna garamazdan bu iş türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiliginde yslam dininiň, onuň dürli akymlarynyň nähili rol oýnandygyny öwrenmekde uly ähmiýete eýedi.

Ýazyjy H.Durdyýew bolsa “Akyl gämisi” diýen işinde gönüden-göni Magtymguly we din meselesi barada gürrüň edilýär. Onda şahyryň dini düşüňjeler bilen baglanyşykly öňe süren adamçylyk, ynsanperwerlik, ruhy tämizlik ýaly asylly ideýalary öwrenilýär.

Geçen asyryň togsanyjy ýyllarda demokratiýanyň, aç-açanlygyn, erkinligiň şemalynyň ösüp başlamagy bilen dini ynançlara, milli urp-adatlara ýol açylyp başlady. Şonuň bilen birlikde çeper edebiýatda-da, ylymda-da ýazgynlyk, azkem erkinlik duýlup başlady. Öňki döwrüň syýasaty netijesinde ylymda, şol sanda edebiýaty öwreniş ylmynda-da öň birtaraplaýyn nädogry çözülen meselelere gaýtadan seretmäge mümkinçilik peýda boldy. Şonuň netijesinde türkmen alymlary Magtymguly we tasawwuf meselesine gaýtadan seretmäge girişdiler. Bu işde filologiýa ylymlarynyň doktory M.Annamammedowyň hyzmatlary aýratyn bellemäge mynasypdyr. Ol Magtymgulynyň döredijiligine yslam dininiň, tasawwuf taglymatynyň eden täsirini dürli aspektde öwrenmek bilen şu ugurdan ýörite doktorlyk dissertatsiýasyny gorady. Bu ugyrdan alyp baran ylmy-derňew işlerini jemläp, “Magtymguly, gizlin syryň bar içde” atly iki kitapdan ybarat bolan monografiýasyny çap edip çykartdy. Ol monografiýada sufizmiň döreýşi, onuň döremeginiň sebäpleri, tasawwufyň düýp mazmuny, onuň ýaýraýşy, onuň içindäki akymlary, mekdepler, onuň çeper döredijilik bilen gatnasygy, sufist şahyrlar, türkmen edebiýatyna, aýratyn hem Magtymgulynyň döredijiligine tasawwufyň täsiri ýaly gaty köp meseleler özüniň oňyn çözüdini tapýar.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň mugallymy A.Şyhnepesow hem “Magtymgulynyň älemi” atly çaklaňja kitabynda şu meseläni özüçe öwrendi. Ol bu meselä Ýewropa alymlarynyň hukdaýy nazaryndan çemeleşipdir. Şeýle-de bolsa bu iş şol bir meseläni dürli aspektde öwrenmekde husga alarlyk ähmiýete eýedir.

Bu işler beýik klassyk şahyrymyz Magtymgulynyň hakyky keşbini, onuň döredijilik dünýäsini, dünýä edebiýatynda tutýan ornuny we şuna meňzeş bir giden meseleleri çözmekde uly ähmiýete eýedir. Ýokardaky gysgaça aýdylanlardan belli bolşyna görä, sopyçylyk düşüňjeleriň Magtymgulynyň goşgularynda uly orna eýedigini aýdyň meseledir, onuň iň güýçli goşgulary-da köplenç şu ulgamda ýazan goşgularydyr. Emma welin Magtymgulynyň özüniň belli bir tarykata bagly bolupmy ýa-da bu ruhy ýolagçylygy ýekelikde aşan bir „arif“ bolupmy? Diýen sorag, heniz öwrenilmeli meseledir diýip düşüňýäris. Elbetde türk alymy “Fuad köprüli” we Fransýaly alym “Aleksandr Bennigsen” ýeterlik deliller getirmeden ony, Nagşbendi tarykatyna bagly bolandygyny nygtaýarlar. Onuň “bir gije ýatyrdym şahy nagşbend” goşgusy-da bu pikire goltgy berýär. Emma welin Magtymguly bir tarapdan Bahaweddin Nagşbendini sylaýşy ýaly Mansur Hallaç, Hojaahmat Ýasawi, Nesimi, Hajy Bektaş Weli, Şebli... ýaly pirlere-de uly hormat goýýar, hatda onuň goşgularyndaky kä setirleri Ýasawiniň Diwani Hikmetinde-de gabat gelýär. Emma ýene bir tarapdan bolsa onuň goşgularynda gabat gelýän birnäçe düşüňjeleri belli bir tarykata sygyrmak mümkin dälmi diýýäris. Meselem aşakdaky setirler, Omar Haýýamyň goşgularyndaky oýlanmalary ýatladýar:

Mollalar ahyrat sözün eýlärler,
Münkür olma, gerçek işdir, eýlärler,
Kim biler ki, ahyretde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.

Edebiýatçy Amangül Durdyýewa özüniň “Magtymgulynyň şygrylarynda ahlak ýörelgeleri” atly makalasynda beýik söz usadynyň çeper doredijiliginde ynsanyň ahlak ýörelgelerini öz içine alýan öwüt-ündew hasiýetli şygrylary ep-esli orny eýeleýändigini barada şeýle pikirleri öňe sürýär. Akyldar şahyr adamlaryň hoşsözli, hoşgylaw bolmagyny ündäpdir. Muny onuň «Sözi geçer janyňdan» atly şygryndaky:

Bir ýaman söz jana ýylan dişidir,

Soksa, zahri asan çykmaz iniňden¹

– diýen dana setirleriniň mysalynda hem düşündirmek bolýär. Bu setirler ata-babalarymyzyň pähimi bilen döredilen «Yagşy söz ýylany hinden çykarar» diýen nakyly biygtyýär ýadyňa salýär.

Sözüň gudratyna göz ýetiren akyldar ýerlikli, jaýdar, jüpüne düşen sözleriň her bir zatdan üstemdigine göz ýetiripdir. Bu barada şahyryň:

Gep aňyp, görende gizlan,
Akyldyr – iş soňun gözlan,
Gepin tapyp, ýagşy sözlän,
Misli dur saçan ýalydyr – diýen bendindaki pikirini:
Söz manysyn aňmaz adam,
Bir guýruksyz ite meňzar
– kimin setirleriň usti bilen berkidýär.

Akyldaryň eserlerinde oňe sürülýän meseleleriň biri-de syr saklamaklykdyr. Ol her bir oýuň syry, işleýän iş ýeriň syry, gatnaşyk edýän dost-ýärlaryň syry, ýlayta-da, Watan syry ýaly onlarça ahlak kadalaryny, meseleleri öz içine alýär.

Içki syryň aytma her bir namarda,
Syryň ile ýaýyp, paş eder seni,
ýa-da:
Magtymguly, syryň gizle,
Her namarda paş bolmasyn,
ýene-de:
Bir syryňy aýtsaň, içde ýatyrmaz,
Syrdas olma, ýyrak eýle özüňi.

Şeyle ahlak ýörelgeleri şahyryň islendik şygrynyň mysalynda yzarlamak bolýär.

Hunar, kesp-kär edinmek ynsan üçin iň bir zeruryýetçilikleriň biridir. Onsuz ýaşaýşy göz oňüne getirmek asla mumkin dal. Danalaryň gurruňine

¹ Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI. 2013, 486 s.

salgylananymyzda, bir adam gije-gündiz namaz okamak bilen meşgullanyp, hiç bir kâr edinmandir. Bir dana ondan «seniň kâriň näme?» diýip soranda, ol gije-gündiz hamdy-sena bilen meşgullanýandygyny aýdypdyr. Akylly dana «namaz okamak, ol seniň parzyň, ol hunar däl ahyryn, sen hunar edin» diýip, öwüt-nesihat beripdir. Ol adam pikirlenip, dogrudan hem diňe namaz okap, gun-güzeran dolandyryp bolmaýandygyna düşunip, bir demirçi ussadan talim alyp, belli ussa bolup ýetişipdir. Ine, şu pikirlere aňryýäny bilen düşunen akyldar şahyr: «Ýok dowletden ýegdir, bolsa bir hunar» diýip undapdir.

Pederlerimiz kesp-kâriň zerurlygyny nygtamak bilen «ýigide muň durli hünärem azdyr» diýipdir.

Beyik ussat şahyrçylygyň daşyndan zergarçilik sungaty bilen hem meşgullanypdyr. Şahyr bu hunarini:

Meňli gyzyň ýuzugine,

Gaşlar goýsam kumuş bile –

diýen setirleriniň usti bilen ozi aşgar edýär¹. Ussat şahyryň doredijiliginde aýal-gyzlara hormat goýmak ýaly gözəl ahlak hasiýetleri hem uly orun alypdyr. Muňa onuň öz magşugy Meňla, uýasy Zubeýda bagyşlap düzen sygyrlarynyň mysalynda göz ýetirmek bolýär. Şahyr şygrynda:

Magtymguly gözlerime,

Yeke Meňli han görüner –

diýen bolsa, eziz uýasyna syrdaşy hokmunde başyna düşen pajygaly waka dogrusynda:

Zubeýda, naçarym diňle,

Kalbymda armanym galdy,

Guýaşymdan akdyrdym gan,

Zemine bak, ganym galdy –

diyip ýüzlenýar, derdini paýlaşýar.

¹ Köňül gözgüsi. Aşgabat, 2014, 139-142 sah.

Beyik akyldar diňe bir öz uýasy, magşugy hakda däl, eýsem ahli aýal-gyzlaryň jemgyýetde tutýan ornuna, gymmatyna ýokary sarpa goýupdyr. Ol gelin-gyzlarsyz durmuşyň manysynyň ýokdugyny synçy nazary bilen dogruçyl beýan etmegiň hötdesinden gelipdir:

Dunýa sozi meňzar duzsuz tagama,

Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa.

Ussat şahyryň gözel ýär, asylly, wepaly edepli maşgala baradaky garaýyşlary, «Durasyň geler», «Ýar bilani», «Söwüş bile», «Bu dahana», «Söz manysyn bilmeginçe» ýaly onlarça şygrylarynda öz beýänyny tapypdyr. Ol şygrylar hali-hazire çenli oz ahmiýetini ýitirman, baý ruhy gymmatlyk bolup, halkyna hyzmat edýär.

Akyldar şahyr doredijiliginde bilime, sowatlylyga aýratyn ahmiýet beripdir. Çünki bilimli, sowatly, hunarli adamlar bilen gatnaşyk etmegiň hem özboluşly medeniýeti, lezzeti bolýär. Ine, şonuň üçinem beýik ussat bu hakda:

Kitap gören gullar magnydan dokdur,

Olaryň kalbynda şeytan bolarmy? –

diýmek bilen kitap okan adamlaryň gözýetiminiň, duşunjesiniň giňdigini beýan edýär. Şahyr bu pikirini dowam etdirip:

Alymlara uýsaň, açylar gözuň,

Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen –

diýip öwüt berýär. Köp okamak bilen ynsan kalbyny tamizleýär, ýokary ahlak hasiýetlerine kybap gelýän in gowy gözel hasiýetleri özünde ornaşdyrýär. Asyllylyk, oýlanyp hereket etmek ýaly oňyn hasiýetler yuze çykýär¹.

Edebiýatçy Gurbanjemal Ylýasowa özüniň “Beýik Pyragynyň paýhasa öwrülen setirleri” diýen makalasynda Magtymguly Pyragynyň her bir setiriniň aňyrsynda paýhaslar ummany jemlenendigi barada şeýle pikirleri otra goýýar. Magtymguly Pyragynyň paýhasa öwrülip, halkyň kalbynda ornaşan setirleri tutuş bir ummana barabardyr. Ol şygrylaryň many-mazmuny ynsanlara ýol görkeziji

¹ Köňül gözgüsi. Aşgabat, 2014, 141-144 sah.

şamçyragdyr. Magtymguly Pyragynyň maslahat beriji setirlerine, durşy bilen paýhasa öwrülen bentlerine üns berlende, olarda durmuşyň ähli ugurlary barada söhbet açylýandygyna göz ýetirmek bolýar. Ol paýhasa öwrülen setirler şu günki gün hem ynsan üçin hakyky öwüt-ündew çeşmesi. Ussat şahyryň şygrylarynda folklor eserleriniň arasynda lowurdap «kül içinde ýylpyldap», özüne çekip duran, nakyllara ýa-da olaryň manylaryna köp düş gelmek bolýar. Dostluk adamzat dörali bari ynsanlaryň özara ysnyşykly gatnaşyklary netijesinde ýüze çykyp, kämilleşip gelen päk duýgudyr. Türkmen halky «Dostsuz başym, duzsuz aşym», «Ataň barka, dost gazan, atyň barka – ýol» diýýär. Ussat Pyragy dostluk barada söhbet açanda, dostlugyň mydamalyk bolmagyny, ara ýamanlygyň, ýowuzlygyň düşmezligini arzuwlaýar:

Iki dostuň arasynda,

Ýowuz-ýaman iş bolmasyn.

Şahyr başga bir goşgusynda: «Her kime el bermez, dürri-galtany, Aş barka, dost gazan, at bar – ýol tany» diýmek bilen, dostlugyň adamzat üçin zerurlykdygyny ýatlap, ýokarda agzalan nakyllaryň manysyny has ösdürýär.

Magtymguly, bolsa başly,

Uýalmaz gylyçly, aşly,

Duzy zor, duşmany güýçli,

Dosty wepaly bolmasa.

Wepaly dostuň bolsa, hiç hili kynçylyk ýok, kynçylyga duçar bolanynda, ol gaýgyňy deň çekişer, ine, şahyryň ündeýän pikiri.

Dost bar, ýoldaş bar. Adam özüniň ýola bile çykjak bolýan ýoldaşyny gowy tanamaly, tanamaýanyň bilen ýoldaş bolmaly däl, çünki sen onuň häsiýetini bileňok. Tanyşlyk, goňsuçylyk, ýola ýoldaşlyk baradaky paýhasa öwrülen setirler şahyryň döredijilik älemini bezeýär, şol älemiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol pikirler, paýhaslar şahyryň nesil dowamatlaryna goýan mirasy, olar üçin ýol-ýörelge. Şahyryň bir oýnam bendiniň her setiri durmuşyň bir ugry barada söhbet açýar.

Owwal akan ýerden akarmyş aryk,
Men-menlik edeniň tanapy çüýrük,
Mertden aşna tutsaň, abraýňa şärik,
Namart aşnasyna hile getirmiş.

Bu bendiň her bir setiri pähim-paýhasa ýugrulan parasat ummany. Üçünji, dördünji setirler mertlik, namartlyk, dostluk, tanyşlyk açmak ýaly meselelerde dogry çözgüdi salgy berýär.

Ýagşy sözi jana ýarar,
Ýagşy bilen ýoldaş bolan.
Gaçyp gutulmaga urnar,
Bir ýaman goňşa duş bolan.

Bu bendiň her bir setiri pähim-paýhasa ýugrulan parasat ummany. Üçünji, dördünji setirler mertlik, namartlyk, dostluk, tanyşlyk açmak ýaly meselelerde dogry çözgüdi salgy berýär. Ýagşy bilen ýoldaş bolmak barada söz açan şahyr, gürrüňi ýaman goňşa duş bolanyň ýagdaýy hakdaky söhbete syrykdyrýar. Başga bir setirlerinde şahyr namart ýoldaşyň ähli ýerde zyýanynyň degjekdigini, ondan ýaramazlykdan başga zadyň çykajakdygyny altyna gaplap, dogra edinip dakynmaly setirlere siňdirip, adamyň aňyna ornaşdyrmaga çalyşýar, öwünjeň, ýaramaz häsiýetli ýoldaşlardan daşlaşmagy maslahat berýär.

Il içinde özün öwer,
Dil dumany başdan agar,
Ýagyda nogsany deger,
Namartlar ýoldaş olmasyn¹.

Edebiýatçy Täjigözel Hojageldiýewa özüniň “Magtymgulynyň döredijiligine Futuwwetnamaçylygyň täsiri” atly makalasynda şahyryň döredijiliginde ýigidiň batyrlygy, merdanalygy barada gürrüň edýär. Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy seljerilende-de, onuň eserlerinde orta asyrlarda giňden ýaýran futuwwetnamaçylyk däbiniň yzlaryny görmek bolýar.

¹ Köňül gözgüsi. Aşgabat, 2014, 146-150 sah

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Magtymgulynyň edebi mirasynyň öwrenilişi barada nähili pikir edýärsiňiz?*
- 2. Magtymgulynyň edebi mirasyny ýygnamak we çap etmek meseleleri nähili amala aşyrylypdyr?*
- 3. Magtymgulynyň döredijiligine yslam dininiň, tasawwuf taglymatynyň eden täsirini dürli aspektde öwrenmekde uly hyzmatlary ýerine etire alymlary aýdyp beriň?*
- 4. Magtymgulynyň döredijiligini boýunça Ýazgylyç Orazgylyjow, Akmuhammet Aşyrow, Şamuhammet Gandymow we başgalaryň barlaglaryny aýdyp beriň?*
- 5. Gurbanjemal Ylýasowa, Täjigözel Hojageldiýewalar makalalaryda Magtymgulynyň edebi mirasyny hakanda nähili pikir edýärler?*

TÜRKMEN EDEBİYATŞYNASLYGYNDA MAGTYMGULYNYŇ DÖREDIJILIGINI ÖWRENMEK MESELESİ

Meýilnama

- 1. Magtymgulynyň döredijiligi barada maglumat.*
- 2. Magtymgulynyň edebi mirasyny öwrenmekde jedelli meseleler.*
- 3. Magtymgulynyň sufistik goşgularyny barlag etmek meselesi.*

Magtymguly türkmen halkynyň milli guwanjydyr. Ol halk arasynda beýik söz ussady, parasatly akyldar, görnükli jemgýetçilik adam hökmünde meşhurlyk gazanýar. Şahyr klassyky edebiýatyň we jemgýetçilik aňynyň ösüşine ägirt uly goşant goşdy. Magtymguly sözüň doly manysynda klassyky edebiýaty esaslandyrdy. Bu barada E.E.Bertels şeýle ýazýar: «Eger belli bir halkyň belli bir döwürdäki mahsus sypatlaryny has mahsus suratda görkezýänligi manysynda edebiýata klassyky edebiýat diýip at berilmekçi bolsa, onda şol at elbetde XVIII-XIX asyryň türkmen poeziýasyna berilmelidir».

Magtymgulynyň ady Ýewropa edebiýatynda eýýäm 1842-nji ýylda mälim boldy. Emma şeýle-de bolsa, onuň eserleri hiç bir dilde şu güne çenli doly

çykanok, şahyryň ömri, döredijiligi hem ýörite we dumly-duşlaýyn öwrenilmän geldi. Şeýle-de bolsa, Magtymgulynyň aýry-aýry eserleri we şahyryň özi hakynda ýek-tük maglumat eýýäm XIX asyryň birinji ýarymynda dürli dillerde çykyp başlady. Mysal üçin, 1842-nji ýylda rus diplomatiýasynda gulluk eden polýak ýazyjysy Aleksandr Hodzko-Boreýko Magtymgulynyň üç sany şygryny we olaryň awtory barada gysgajyk maglumaty Londanda iňlis dilinde neşir edýär.

Kazan we Peterburg uniwersitetleriniň professory I.N.Berezin özüniň «Turetskaýa hrestomatiýa» atly üç tomluk kitabynyň II tomunda 1962-nji ýylda, beýleki eserlerden başga, Magtymgulynyň bir goşgusyny türkmen dilinde arap Harpy bilen çap edýär.

Onuň yz ýanynda F.Bakulin “Pesni u turkmen i poet ih Maktumkuli” (“Türkmen aýdymlary we olaryň Magtymguly şahyry”) ady bilen Magtymgulynyň özi ñakda az-kem maglumat berip, onuň iki sany goşgusyny rus dilinde terjime edýär.

N.A.Ostroumow Daşkentde 1907-nji ýylda Magtymgulynyň elli sany goşgusyny arap harpy bilen türkmen dilinde “Türküstan erli gazetinde”, soňra hem 1911-nji ýylda aýratyn kitapça edip çapdan çykardýar.. Şunlukda, rus şarkşynasy beýik türkmen şahyrynyň goşgy-gazallaryny ýerli dilde birinji ýaýradanlardan hem ony öwrenmegiň gerekdigine başda köpçüligiň ünsüni çekenlerden biri bolýar.

Bu ugurda has köp yzygider hyzmat görkezen rus alymlarynyň arasynda A.N.Samoýlowiç birinji orny eýeleýär. Özüniň metbugat üsti bilen çykyşlarynda, aýry-aýry işlerinde ol umumy türkmen edebiýatyny, şol jümlede Magtymgulynyň edebi mirasyny ýaýratýar we ylmy derňewden geçirýär.

Magtymgulynyň goşgular kitabyny (Aşgabat, 1926. Arap şriftinde). çapa taýýarlan B.Kerbabayew bolup hasaplanýar. Bu 500-den gowrak sahypadan ybarat bolup, şahyryň arap harpynda – jedidçe çykan birinji kitabydyr.

XX asyryň kyrkynjy ýyllarynda Magtymgula bagyşlanyp ýazylan makalalaryň arasynda akad. E.Bertelsiň «Mahtumkuli o hudožestwennom tvorčestwe» («Türkmen edebiýaty», 1944, №7) diýen ylmy işi ünsüni aýratyn özüne çekýär.

Onuň bu ylmy işi özüniň nazary taýdan çuňňurlygy hem originallygy bilen saýlanyp durýar. Ol Magtymgulyny öwreniş ylmynda birinji gezek antik, rus hem beýleki halk edebi miraslaryndan alnan giň faktlar arkaly beýik şahyryň çeper döredijilige, ylhama degişli oý-pikirleri hakda gürrüň edýär.

Moskwada 1945-nji ýylda rus dilinde «Mahtumkuli Fragi. Izbrannye stih» ady bilen ýörite ýygynyň çykaryldy. Bu türkmen şahyrynyň rus diline terjime edilen eserleriniň ilkinji goýberilişidir. Terjimäniň awtory şahyr-professor G.A.Şangeli.

Ýokardakylardan görnüşi ýaly, öz döwründe Ýewropa alymlary Hozdkodyr, Wamberi dagy Magtymgulynyň döredijiligine degişli makalalar ýazypdyr. Emma, türkmen edebiýatşynasy A.Nazarowyň pikirine salgylansak ol makalalar reallykdan üzňeräk hereketde bolupdyr. Emma, türkmen edebiýatçysy Hojaly molla Myratberdi ogly ilkinji bolup, şahyr hakynda 1915-nji ýylda gymmatly maglumat berýär. 1914-17-nji ýyllar aralygynda Aşgabatda ilkinji türkmen gazetini bolan «Zakaspi ýerli gazetini»nde türkmen klassyk şahyry Magtymguly barada makalalaryň peýda bolmagynda I.A.Belýaewiň hyzmaty uly bolupdyr. 1903-nji ýyldan başlap, I.A.Belýaew Gündogar türkmenleriniň we garagalpaklaryň arasynda bolup, olaryň edebiýatyna, taryhyna degişli kitaplary we Magtymgulynyň «Zor bolar», «Üçü öwlatdan», «Çatyp bolmaýar» ýaly goşgularyny ýazyp alýar.

Şeýlelikde, Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek işine türkmen milli edebiýatçy alymlary-da aktiw gatnaşdylar. Şahyryň 225 ýyllyk hem-de 250 ýyllyk ýabileýine bagyşlanyp makalalar toplamy çap edildi. Görnükli alymlaryň bu haýyrly işi Magtymgulyny öwrenmekde uly ähmiýete eýe. Türkmen milli edebiýatçylaryndan M. Kösäew, N. Hydyrow, H.Taňyrberdiýew, M. Garryýew, ýalylar şahyryň goşgularyny çap etmekde kän işleri ýerine etirdiler.

Edebiýatşynas S.Garryew özüniň doktorlyk dissertatsiýasyny «Türkmen edebiýatynyň Gündogar halklary edebiýaty bilen baglanyşygynyň taryhyndan» diýip atlandyrýar, emma, onda öwrenilýän esasy mesele Magtymguly bilen

baglanyşyklydyr. Işde Magtymgulynyň Gündogar halklarynyň edebiýatyna edebi gatnaşygy meselesi derňew edilip, degerli netijelere gelinýär.

Görnükli alym B.Garryýew «Magtymguly» atly kitapda şahyryň döredijiligini töwerekleýin analizläp öwrenýär. Emma awtor döwrüniň ideologiýasy zerarly şahyryň ideýa älemine kän aralaşmaýar.

S.Myradowyň «Edebi çekişmeler» (Aşgabat, 1971) atly kitabynda Magtymgulynyň edebi mirasy barada söhbet etmek bilen birlikde, onuň durmuşy barada-da gyzykly maglumat berýär. Şu kitapda Magtymgulynyň durmuşy baradaky jedelli meseleler öz çözüdini tapypdyr. Sebäbi, şahyr hakynda edebiýatşynaslar arasynda kän jedelli meseleler bar. Mysal üçin olardan käbirini aýdyp geçeliň. Magtymgulynyň doglan ýyly haýsy wagt? Magtymguly 1733-1783-nji ýyllar arasynda ýaşap geçipdirmi ýa-da 1733-1810-njy ýyllarda? Magtymguly Meňlä öýlenipdirmi ýa-da eňnesi Akgyza? Magtymgulynyň dini-mistik goşgularyny nähili barlag etmeli? Şeýle žedelli sowallar xeniz-xenizem dowam edip gelýär. S.Myradowyň ylmy-barlagynda şunuň ýaly meselelere giňişleýin durup geçilýär. Oraz Ýagmyryň «Magtymgulynama» atly kitabynda şahyryň maşgala ýagdaýlary, durmuş şertleri barada gyzykly maglumat berilipdir.

A.Bekmyradowyň «Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp we täzeçillik gözlegleri» atly ylmy-barlagynda Magtymgulynyň poeziýasynyň žanr aýratynlyklary hakynda oňat materiallar getirilip, ol hakda barlag alyp barylýpdyr we şahyryň goşgularynyň dörtlük formasyndaky sygyrlary we ol formanyň genezisi meselesi hakynda-da durup geçýär.

Şeýle hem Magtymgulynyň ideýa älemini giňişleýin açyp berýän işleriň ene-de biri M.Annamammedowyň «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» (Aşgabat, 1997) atly kitabydyr. Awtor bu kitapda şahyryň mistiki goşgularyny analiz edip, öň öwrenilmedik meselelere giňişleýin durup geçýär. Şu ugurda edebiýatçy A.Şyhnepesiň «Magtymgulynyň älemi» atly işi-de uly ähmiýete eýe. Onda şahyryň goşgulary sikllere bölünip öwrenilýär. Dini-sufistik goşgularyna analiz berilýär. Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmekde Garaşsyzlykdan soň gyzgalaňly işler

amala aşyryldy. Meselem, Türkmenistan Respublikasynda her ýylyň maý aýyny Magtymguly aýy diýip, ol hakynda halkara ylmy maslahat hem geçirilip dur. Oňa dünýäniň her milletinden edebiýatçy wekiller gatnaşyp, şahyr hakda we onuň döredijiligi barada özleriniň pikirlerini makala görnüşinde beýan etdiler. Şol makalalaryň ýygyndysy «Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary» ady bilen 2008-nji ýyl Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi tarapyndan kitap bolup çap edildi. Bu halkara ylmy maslahatda Magtymgulynyň döredijiligini bugünkü döwrüň talabyna laýyk öwrenmeklik esasy mesele bolup durdy we şahyryň şygrylary şu esasy ylmy barlaga çekildi.

Şeýlelikde, Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek meselesi edebiýaty öwreniş ylmynda derwaýys meseleleriň biri bolup durýar.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Magtymgulynyň döredijiligi hakynda aýdyp beriň.*
- 2. Türkmen milli edebiýatçy alymlar Magtymguly barada nähili ylmy-barlaglar alyp bardy.*
- 3. Magtymgulynyň ideýa älemini täzeçe gözgarawyşdan öwrenmek meselesi nähili?*

PROFESSOR K.KURAMBAÝEWIŇ MAGTYMGULY WE GARAGALPAK EDEBIÝATY BOÝUÇA YLMY BARLAGLARY

Meýilnama

- 1. Türkmen we garagalpak edebi baglanyşyklarynda Magtymgulynyň döredijiliginiň orny.*
- 2. Garagalpak edebiýatyna Magtymgulynyň täsiri.*
- 3. Professor K. Kurambaýewiň ylmy barlaglarynda Magtymgulynyň eserleriniň öwrenilişi.*

Häzirki günde türkmen we garagalpak edebi baglanyşlary giňelip, şahyrdyr ýazyjylaryň döredijilik gatnaşyklary janlanyp, mazmuny boýunça baýlaşyp barýar.

Özara tema çalyşmak, ýagny türkmen edebiýatynda garagalpakstanyň, garagalpak edebiýatynda türkmenstanyň tarypyny suratlandyrmak peýda boldy. Türkmen-garagalpak edebiýatlarynyň arasyndaky çeper terjime işleri hem pajarlap ösdi. Türkmen edebiýatyndan birnäçe romandyr powestler, şygrylar toplумы, hekaýa hem oçerkler garagalpak diline terjime edildi. Öz nobatynda garagalpak şahyrlary, prozaçylarynyň we dramaturglarynyň iň gowy eserleri, şeýle hem, garagalpak folklorynyň iň gowy nusgalary türkmen okyjylaryna ýetirildi.

Dünýä edebiýatşynaslygy ylmyna esaslanyp, türkmen we garagalpak edebiýatşynaslygy ylmynda-da milli edebiýatlaryň özara baglanyşygy, täsiri hem-de bir-birlerini baýlaşdyrmak problemalaryna bagyşlanan monografiýalar, makalalar ýazyldy, dissertatsiýalar goraldy. Olarda türkmen edebiýatynyň doganlyk halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşlarynyň taryhy, bu baglanyşlaryň netijesinde ýurdumyzda ýaşaýan ähli halklaryň bir-birleri bilen ýakynlaşmak prosesleriniň medeni we edebi görnüşleri açyp berildi. Türkmen edebiýatynyň başga halklaryň edebiýatlary bilen gatnaşygy we öz-ara täsir problemasy edebiýatşynaslyk ylmynda öwrenilýän eken, bu ugra soňky ýyllarda aýratyn üns berilýändigini ýörite belläp geçmegimiz gerek. Ýörite atlandyryp geçenimizde türkmen edebiýatynyň garagalpak, özbek we başgada doganlyk halklarynyň edebiýatlary bilen baglanyşygyna degişli köpläp makalalar, ylmy işler ýazyldy.

Belli alym K.Kurambaýew türkmen-garagalpak edebi baglanyşyklaryny öwrenmek meselesinde has aktiwlik görkezdi¹. K.Kurambaýew Garagalpagystana işe gelmegi we bu halkyň edebiýatyny hem onuň taryhy kökleri bilen birlikde içgin öwrenmegi, garagalpak dilini-de öz ene dili ýaly derejede özleşdirmegi onuň alyp barýan ylmy-barlaglarynyň tematik gerimini giňeltmek bilen bir hatarda garagalpak edebiýatyny-da Magtymgulynyň döredijiligi bilen bagşanyşdyrmak ýaly täze bir ugry emele getirdi. Garagalpak edebiýatyny öwreniji hökmünde, ol

¹ Биз шу тема багланышыклы материаллары көпленч алым А.Маммедовың «Magtymguly Garagalpagystanda» атлы китабы йазан пикирлерине салгыланарыс. А.Мәммедов. \\\ Magtymguly garagalpagystanda. Ашгabat, 2013, 17-sah.

Y.Ýusubowyň, T.Kaýypbergenowyň, Ş.Seýtowyň, S.Seýitjanowyň, G.Mätýakubowanyň we başgalaryň döredijiligine degişli makalalar ýazmak bilen çaklenmedi. Bu döwürde ol “Magtymguly we garagapak edebi sredasy” (rus dilinde “Aşhabat” žurnaly, № 7, 1992), “Garagapak edebiýatynda Magtymguly дәpleri” (türkmen dilinde “Türkmen dili we edebiýaty” žurnaly, № 2, 1992), “Magtymguly we garagapak şahyrlary” / türkmen dilinde, “Garagum” žurnaly, № 7, 1992), “Magtymgulyny okyganda” (garagapak dilinde, “Ämudärýa” žurnaly, № 9-10, 1997) ýaly makalalaryny ýazdy. “Göwün göwünden suw içer” diýen kitabynyň 10-143 we 189-202-nji sahypalarynda Magtymgulynyň garagapak edebiýaty bilen baglanyşyklarynyň gürrüni edilýär. Bu ýerde Magtymguly-Ajynyýaz, Magtymguly-Günhoja, Magtymguly-Berdak ýaly görnüşindäki degşirmeler okyjyny biparh galdyrmaýar. Bularyň her biriniň döredijiligine Magtymgulynyň goşan “ülüş” mynasybeti diýseň ynandyryjy aýdyňlaşdyrylýar. Şeýle söhbetlere biz başarnykly edebiýatçynyň “Terjime we terjimeçiniň jogapkärçiligi” diýen kitabynyň 65-99-njy, “Edebi proses. Döredijilik özboluşlylygy. Edebi gatnaşyklar” diýen kitabynyň 93-123-nji sahypalarynda hem gabat gelýäris¹.

Ýeri gelende aýtsak, Kerimbaý Kurambaýew “Özge millet edebiýatynyň şahyrana tejribesi we onuň milli edebiýatlaryň ösüşindäki orny” diýen temada ýokarda agzlan köp sanly ylmy makalalarynyň, monografiýalarynyň esasynda 1992-nji ýylda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň kandidatlyk we doktorlyk dissertasiýalaryny goramak boýunça ýöriteleşdirilen alymlar geňeşinde ylmy doklad görnüşinde doktorlyk dissertasiýasyny gorady. Şonda işiň resmi opponentleri Özb.YA-nyň habarçy agzasy, filologiýa ylymlarynyň doktory, professor Mätýakub Goşjanow, Garagalpagystanly alym, filologiýa ylymlarynyň doktory, professor Kemal Mämbetow, filologiýa ylymlarynyň doktory Durdymuhammet Nuralyýew, K.Kurambaýewiň ýazan dissertasiýasyna mynasyp baha berip, ony tutuş Orta

¹ A.Mämmedow.\\ Magtymguly garagalpagystanda. Aşgabat, 2013, 19-sah.

Aziýa halkalarynyň edebiýaty öwreniş ylmyna möhüm goşant goşan adam hökmünde häsiýetlendirdiler. Ynha şeýle bahalanan işiň ýörite bölümlerinde –de Magtymguly we özbek hem garagapak edebiýatlaryna dahylly örän özboluşly pikirler ýöredilýär.

Dürli döwürlerde ýazan we dürli ýerlerde, dürli dillerde neşir edilen ýokardaky ýaly makalalarynda hem-de kitaplarynda Magtymgulynyň özbek, garagapak edebiýatlary bilen baglanyşykly bölümleri ýöne bir gezek çugdamlap, täze materiallar bilen esli baýlaşdyrlyp, täze pikirleriň, deňeşdirmeleriň hasabyna üstüni ýetirip, K.Kurambaýew 2012-nji ýylda “Magtymguly-Ylham çeşmesi” diýen at bilen özbaşyna kitap şekilinde özbek dilinde neşir etdirdi. Bu saldamly kitap Özbekistan Respublikasynyň Ylymlar Akademiýasynyň akademegi Bagtyýar Nazarowyň redaktirlemeginde “Daşkendiň “Tafakkur” neşirýaty tarapyndan çap edilipdir.

Biz özbek, garagapak we türkmen dillerinde ýazyp hem gürläp bilýän tejribeli ussat edebiýatçynyň ýokarda agzalan kitaplaryndaky Magtymguly we garagapak edebiýaty bilen bagly bölümleriniň gürrüňini edýäris. Sebäbi garagapak edebiýaty beýleki halklaryň edebiýatlaryna garanda, türkmen edebiýatyndan, onuň Mollanepes, Seýdi, Zelili ýaly şahyrlar aýratyn-da Magtymgulynyň döredijiliginden köp öwrenýän we şu günki güne çenli täsirlenip gelýän edebiýatdyr.

Professor özüniň tas 400 sahypalyk kitabynyň deň ýarysyndan gowragynda türkmen-garagapak edebiýatlarynyň baglanyşygy meselesini gözgaýar¹. Onda beýik türkmen şahyrynyň Ajynyýaz, Günhoja, Berdak ýaly garagapak klassyklarynyň döredijiligine ýetiren täsirleri töwerekleýin seljerilýär. Bularyň içinde Magtymgulydan has köp täsirleneni, onuň pikirlerini, ündewlerini garagapak halkynyň aňyýetine laýyk ösdüreni, hat-da munuň bilenem çaklenmän, türkmen halypasynyň käbir setirlerini, bentlerini özüniň ýazýan-döredýän goşgularyna şol durşuna üýtgetmän girizeni Ajynyýazdyr. Şeýle golaýlygy

¹ A.Mämmedow. \\Magtymguly garagapagystanda. Aşgabat, 2013, 15-sah.

Ajynyýazyň özi gowy delillendiripdir. K.Kurambaýew filologiýa ylymlarynyň doktory Kyrkbaý Baýnyýazowa salgylanyp, Ajynyýazyň “Bir zatlar döredeýin diýsem, derrew Magtymgulynyň setirleri ýadyma düşýär. Magtymgulynyň hemme zat barada ýazyp gidenligi üçin, men özüme hiç zat döredip hem bilamok” diýip aýdan sözlerini mysal getiripdir. Ajynyýazyň Magtymgulydan şeýle köp täsir almagynyň, oňa aýratyn gadyr goýmagynyň, ony özi üçin şahyrana nusga öwürmeginiň sebäplerini kitabyň awtory, esasan, iki ýagdaýa baglap düşündirýär.

Birinji ýagdaý garagalpak nusgawylarynyň hemmesine deň derejede deňişli: Magtymgulynyň goşgulary entek bu klassyklar dünýä gelmezinden ozal gargagalpak topragynda agyzdan-agza, dilden-dile geçip, mydama ýaňlanyp duran ruhy baýlyk hasaplanypdyr. Halk durmuşda duş gelýän dürli gyllyk-häsiýetlere, bolup geçip duran wakalara, hatda tebigat hadysalaryna düşünmekde Magtymgulynyň goşgularyndaky pähim-parasatdan ugur alypdyr. Şeýle bolýan bolsa, halkyň öndebaryjy, hatly-sowatly, zehinli wekilleriniň, ýaşayşa sagdyn garaýan ýurt şahsyýetleriniň beýle gymmat ykarar edilen ruhy baýlykdan göwün islegine görä peýdalanjakdygynyň uýy iki dälidir.

Kerimbaý Kurambaýew Magtymgulynyň “Mal ýagşy”, “Gadryn nä bilsin”, “görüň”, “Ata meňzär” goşgularyny Ajynyýazyň “Ýagşy”, “Näbilsin”, “Bolmasa”, “Görüň” ýaly we başga-da birnäçe goşgusyny deňeşdirip, Ajynyýazyň olary, dogudan-da, terjime edendigi baradaky netijä gelýär.

Emma Ajynyýazyň beýleki şygrylary babatda awtor terjime sözünü ýerliksiz hasaplaýar. Olar “Öýkünmäniň, täsirlenmäniň önümleridir” diýip, örän ynandyryjylykly delillendirýär².

Magtymgulynyň terjimehal zeýilli goşgularyndaky oýlanmalar Günhojanyň döredijiliginde gös-göni onuň öz şahsy durmuşyndaky ýagdaýlar bilen bagly teswirlenýär. Forma hem mazmun taýdan Magtymgulynyň şygrylaryna golaý goşgularyny Günhoja gargalpak halkynyň içinde ýaşap ýören zamanasynyň

² A.Mämmedow. \\Magtymguly garagalpagystanda. Aşgabat, 2013, 23-sah.

ahwalatlary, halk ykbaly, onuň arzuw-umytlary, dāp-dessur aýratynlyklary bilen utgaşdyrýar².

Biziň gürrüňini edýän kitabyňmyzda Magtymgulynyň Öteş, A.Musaýew, A.Dabylow, S.Nurymbetow, Y.Ýusubow ýaly XX asyryň şahyrlaryna ýetiren täsirleri. Olaryň türkmeniň beýik pähimdaryna goýýan hormat-sarpasy baralardada ýörite sözbaşylar goýulan bölümlerde durlup geçilýär. Mysal üçin, Abbaz Dabylow “Magtymgula” atly goşgusynda:

Halykka mäşhur Türkmenistan ulynyň,
Tilinen dur şaşkan Maktymkulynyň,
Mazasyn köp aldym şyýrin tiliniň,
Kitaplaryn okyp körip men žastan-

Mazmuny:

Halka meşhur Türkmenistan oglunyň,
Dilinden dür dökülen Magtymgulynyň,
Mazasyn köp aldym şirin diliniň,
Kitaplaryn okap görüp men ýaşdan.

- diýip, garagalpak şahyrlarynyň her birinde şu temada ýazylan goşgularynda aýdylyp gelinýän pikiri özüçe çugdamlaýar. Ýöne welin, A.Dabylowyň goşgularynyň esasy mazmuny Magtymgulyny, edil Günhojany wagz edişi ýaly, wagyz etmekden, onuň ündewlerini halka ýene bir gezek şahyranasyma şekilde ýatlamakdan ybaratdyr.

Aýtgan Maktymkuly baý menen biýge,
Žetimdi žylatyp, žarlyga tiýme,
Hakykaty aýtyp, sözdi durys söýle,
Halys insan bolsaň, para almastan.

(Mazmuny: Magtymguly aýdan baý bilen bege, Ýetimi aglatma, garyba degme, Hakykaty aýdyp, mydam dogry sözle, Eger ynasn bolsaň para almazdan.)

² K.Kurambaýew. Magtymguly ylham çeşmesi. Toşketnt, 2012
85

Mahlasy, gargalpak nusgawy we soňky döwürlerde ýaşan, ýaşap gelýän şahyrlarynyň hemmesi-de Magtymgulyny diňe bir çeper söz babatdaky halypalary däl, eýsem şonuň bilen bir hatarda, ähli döwürleriň mugallymy, terbiýe taglymatçysy, adamyň iň bir ýakyn geňeşdary höküminde-de göz önünre getirýär. K.Kurambaýewiň pikirine görä, garagalpak şahyrlarynyň Magtymgula bagyşlap goşgy ýazmadygy ýok¹. Eger şahyra öýkünme äheňinde ýazylan goşgulary-da hasaba alsaň, onda Magtymguly tematikasyndan şygrylar garagalpak poeziýasynyň ideýa-mazmun, çeperçilik düşüňjeleri bilen bagly uly bir ulgamyny emele getirerdi.

K.Kurambaýew Magtymgulyda ynsanyň gylyk-häsiýetleri, yslam, din-adat terbiýeleriniň gürrüňi umumy aspektlerde edilýän bolsa, A. Ötepbergenowyň şygrylarynda ýaşap ýören anyk şahsyýetlere, görnüp duran tebigat hadysalaryna, durmuşyň güberdip görkezýän meselelerine köpräk üns berilýändigini ençeme degerli mysallar mysallar arkaly subutlandyrýar¹.

Filologiýa ylmylarynyň doktory K.Kurambaýewiň “Terjime we terjimeçiniň jogapkärçiligi”, “Magtymguly-ylham çeşmesi” ýaly Magtymgulynyň goşgularynyň özbek we garagalpak dillerine edilen terjime nusgalary hakynda pikir ýöredilýär. Alymyň aýtmagyna görä, Özbegistanda Magtymgulynyň şygyrýetinden terjime etmäge synanşyklar az däl. Emma henize bu güne çenli şahyr, ýazyjy, edebiýaty öwreniji alym Jumanyýaz Şarypowyň terjimeleri ýaly şeýle kämil terjimelere gabat gelenok. Hut şeýle bolansoň, Magtymgulynyň goşgulary onuň terjimesinde telim gezek köp nusgalarda çap edilip, özbek okyjylaryna ýetirildi.

“Terjime we terjimeçiniň jogapkärçiligi” diýen kitabyňa ýazan sözbäşsynda akademik B.Nazarow Garaşsyzlyk ýyllarynda terjime sungaty bilen bagly ylmy degşirmeleriň bolmandygyny belläp, aslyýetinde bu meseläniň asla könelmeýän umumy halk ähmiýetli möhüm meseledigini tekrarlapdyr. Şeýle nukdaýnazardan professor K.Kurambaýewiň bu ugra dahylly makalalar

¹ K.Kurambaýew. Magtymguly ylham çeşmesi. Toşketnt, 2012

¹ K.Kurambaýew. Magtymguly ylham çeşmesi. Toşketnt, 2012

toplumynyň özbaşdak kitap görnüşinde neşir edilmegini “problemanyň täzeden janlanmagynyň buşlukçysy” diýlip häsiýetlendirilipdir. Ýeri gelende aýtsak, edebiýaty öwreniş ylmynyň uly bir şahasy bolan terjimeşynaslygyň ýagdaýy bizde hem dile alarlyk däl. Ony bölek-büçek makalalarda ýatlap ýörmän, yzgiderli, kompleksleýin şekilde işlemek gerek. Şeýle edilse, ol işleriň talyplar, edebiýat mugallymlary, edebiýat gadyr goýýan halkymyz üçin bähbitli boljakdygy gürrüňsizdir. Şu jümleden, türkmen edebiýatynyň dosty, Magtymgulyny yhlyasly öwreniji K.Kurambaýewiň bu işleri biziň türkmen milli ylmymyz üçin-de görelde alarlykdyr.

Professor Kerimbaý Kurambaýewiň ýokarda ady getirilen “Magtymguly-ylham çeşmesi” atly özbek dilinde neşir edilen kitabyny XX asyr türkmen şahyry, terjimeçi, filologiýa ylymlarynyň doktory professor Ahmet Mämmedow 2013-nji ýylda Aşgabatda “Ylym” neşiriýatynda çapdan çykardy. Kitaba Ahmet Mämmedowyň¹ özi sözbaşy ýazypdyr. Onuň sözbaşy pikirinde Kerimbaý Kurambaýewiň türkmen-garagalpak edebi baglanyşyklaryny häzirki Garaşsyzlyk döwürde ylmy esasda örenmegini has ygtybarly iş hasaplapdyr. Oňa özüniň gözgaraýyşlaryny bildiripdir.

Magtymgulyşynas K.Kurambaýewiň türkmen edebi mirasyna goýýan çaksiz hormaty hem-de oňa bagyşlap döreden işleriniň ylmylygy, türkmen şahyrynyň edebi mirasynyň Garagalpagystan ilinde öwrenilişi, okyjalar tarapyndan eserleriniň oňat gorlup okalmagy hakynda aýdan pikirleri has ygtybarlydyr.

Şeýle hem professor Kerimbaý Kurambaýew Aşgabatda türkmen dilinde çapdan çykýan “Miras” ylmy-populýar jurnalda “Döwrebap temalar we şahyrana ussatlyk” atly ylmy makalasyny-da okyjylara hödürleýär. Makalada XX asyr garagalpak edebiýatynyň wekilleri, A.Musaýewiň, A.Dabylowyň. S.Nurmbetowyň we Y.Yusubowyň döredijiliginde ýüzüni görkezen Magtymguly temasy garaşsyzlyk ýyllarynda has-da rowaçlanandygyny, Magtymgula öýkünme

¹ Magtymguly Garagalpagystanda. Aşgabat, «Ylym», 2013, 7-sax.

görnüşinde ýazylan toplum häsiýetli gogularyň peýda bolup ugrandygyny² belläp geçýär.

Şeýlelikde, Garaşsyzlyk döwürde türkmen-garagalpak edebi gatnaşyklarynda Magtymgulynyň eserleri uly orun tutýandygyny professor K.Kurambaýew ylmy esasyda örän oňat derňew alyp barýar.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Garagalpak edebiýatyna Magtymgulynyň täsirini aýdyp beriň.*
- 2. Professor K.Kurambaýewiň ylmy barlaglarynda Magtymgulynyň eserleriniň öwrenilişini aýdyp beriň.*
- 3. Magtymgulynyň döredijiligi hakynda professor K.Kurambaewiň haýsy barlaglary bar?*
- 4. Türkmen we garagalpak edebi baglanyşygynda Magtymguly orny we ähmiýeti barada professor K.Kurambaew nähili barlaglar alyp barypdyr?*

EDEBIÝATŞYNASLYKDA XIX ASYR TÜRKMEN ŞAHYRLARYNYŇ DÖREDIJILIGINIŇ ÖWRENILIŞI

Meýilnama

- 1. XIX asyr türkmen edebiýaty barada maglumat.*
- 2. XIX asyr türkmen şahyrlarynyň edebi mirasyny öwrenmek meselesi.*
- 3. Mollanepes, Zelili, Seydi we başgalaryň döredijiliginiň öwrenilişi.*

XIX asyr türkmen edebiýaty barada gürrüň edende bolsa, öňki döwürleriň edebiýatlarynda bolşy ýaly, sotsial mazmuna eýedir. Bu onuň jemgýetçilik wezipeleriniň amala aşmagynyň esasy alamatlaryndan biridir. XIX asyryň edebiýaty ondan öňki döwürleriň ýazuw ýadygärlikleriniň we folklor nusgalarynyň iň demokratik, iň progresssiw ideýa ugurlaryny, çeperçilik däplerini esas edip almak bilen, olary döwürüň sotsial-syýasy, milli garaşsyzlyk talaplaryna laýyk işläpdir, çeper derňewi ösdüripdir.

² Kurambaýew K. Döwrebap temalar we şaýrana ussatlyk. // Miras. 2012, № 3.

Şeýle hem XIX asyr türkmen şahyrlarynyň aglabasy taryhy, filosofiýany belli derejede özleşdiripdirler, edebi döredijiligiň taryhy, teoriýasy, syny boýunça bolsa gündogaryň baý material bazasyny öz-özleri özleşdirmeli bolupdyrlar. Şol baza olaryň ideýa-çeperçilik ösüşine itergi beripdir. Bu döwürde Mollanepes, Talyby, Kemine, Gurtogly, Seýdi, Zelili, Zynhary, Mätäji, Abdyssetdar Kazy ýaly şahyrlar ýaşap döredijilik bilen meşgullanypdyrlar.

XIX asyr türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiliginiň öwrenilişi meselesine gelsek, Talybynyň lirikasyndan nusgalar, «Talyby we Sahypjemal» ady bilen belli, emma henize çenli dolulygyna tapylmaýan dessanyndan bölekler ilkinji gezek aýratyn kitap görnüşinde 1941-nji ýylda okygy köpçüligine etirilýär. Bu ýygynyň N.Hojaýew toplan, oňa sözbaşy hem ýazypdyr. Talybynyň eserleri ilkinji gezek 1963-nji ýylda kitap edilip çykarylýar. Ol S.Durdyýew tarapyndan toplanyp, sözbaşy, sözlük we düşündiriş bilen-de üpjün edilipdir. Talybynyň ömri we döredijiligi barada S. Durdyýewden soň ýörite ylmy barlag alyp baran G.Amangeldiewadyr. Şu iki edebiýatçy Talyby hakynda portret-oçerk ýazypdyr. Olaryň bu işi «Türkmen edebiýatynyň taryhy» (III tom. Aşgabat, 1977, 151-sax.) kitabynda erleşdirilýär.

Mundan başga-da K.Durdyýew özüniň “XIX asyr hem-de XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatyndan oçerkler” atly barlag işinde şol döwür şahyrlary bilen bir hatarda Talybynyň ömri, döredijiligi hakynda hem delilli materiallary beripdir. Onuň eserleri babatynda özüniň garaýyşlaryny-da getiripdir.

Şu döwrüň beýik satirik şahyry Keminäniň edebi mirasyny ymykly toplamak we öwrenmek işi otuzynjy ýyllaryň aýaklaryna we ondan soňky döwürlere degişlidir. Emma şeýle-de bolsa, Keminäniň eserleriniň neşir taryhy 1842-nji ýylda başlanypdyr. A.L.Hodzko «Meşhur pars poeziýasyndan parçalar» (1942 ý.) kitabynda Keminäniň «Ýaraşmaz» atly goşgusyny inlis dilinde sözme-söz terjimede beripdir. Bu fakt ilki bilen A.Krymskiý tarapyndan ylmy dolanyşyga girizilýär, soňra D.Nuralýew we başgalar tarapyndan çuň degşirilýär. A.L.Hodzko 1833-nji ýylda Demirgazyk Horasanda Nardin diýen ýerde edebiýat we folklor

materiallaryny ýygnapdyr. Şol gözlegler mahalynda türkmen edebiýatyna degişli on üç sany goşgyny ýazyp alypdyr. Diýmek, şu topara degişli bolan «Ýaraşmaz» atly goşgy Kemine heniz dirikä 1833-nji ýylda Nardine baryp etipdir.

Keminäniň eserler ýygnyndysynyň ilkinji neşiri 1940-njy ýylda peýda bolýar. Şahyryň eserleri 1954-nji ýylda we 1959-njy ýylda hem aýratyn kitap edilip çykarylady. Keminäniň eserleriniň 1971-nji ýyldaky neşiri täze tapyndylary hem öz içine alýar.

Şahyryň döredijiligi boýunça R.Alyýew ýörite iş alyp baryp, özüniň «Keminäniň ömri we döredijiligi» (Aşgabat, 1956) atly kitabyny neşir etdirýär. Şeýle hem, şahyryň döredijiligi barasynda «Kemine» atly şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygnyndysy-da (Aşgabat, 1971) edebiýatşynaslykda uly ähmiýete eýe. Onda edebiýatçylar şahyr hakynda bilen maglumatlaryny makala görnüşinde erleşdirip, oňa özleriniň edebi pikirlerini aýdypdyr. Mundan başga şahyr hakynda 1975-nji ýylda «Kemine» ady bilen ylmy dokladlar, makalalar we habarlar ýygnyndysy çapdan çykdy. K.Durdyýewiň ýokarda ady agzalan kitabynda-da Keminäniň ömri we döredijiligi hakynda edebi pikirler bildirilipdir.

Edebiýatçy J.Allakowyň «Ak guş ýa-da gara garga. Bu edebiýata ýokuşan ýowuz keseldir» («Edebiýat we sungat», 1990) atly makalasy jedelli bir meseläni orta atýar. Onda şu wagta çenli Keminäni garyplykda ösen şahyr diýlip aýdylýan bolsa, awtor Keminäni garyp görkezjek bolmak nädogrydygy baradaky pikirlerini beýan edipdir. Ýeri gelende bu pikiri edebitçy M.Amansähadow hem makul bilýär. Ol özüniň «Şygyr sungaty we şahyrana şahsyýet» (Aşgabat, 2000) atly işinde bu pikiri aýdyp geçipdir.

Serkerde şahyr Seýitnazar Seýdiniň goşgulary aýratyn kitap görnüşinde ilkinji gezek 1926-njy ýylda çap edilip çykarylýar. Kitapda şahyryň 23 sany goşgusy ýerleşdirilipdir. Seýdiniň goşgulary ikinji gezek ýygnyndy edilip, 1940-njy ýylda çykarylýar. Ol A.Ahundow-Gürgenli tarapyndan düzülip, 37 sany goşgyny öz içine alýar. Şahyryň goşgulary üçünji gezek 1942-nji ýylda kitap edilip çykarylýar. Onda bary-ýogy 9 sany goşgy berlipdir. Şahyryň eserleri kitap görnüşinde 1948-

ýylda hem çapdan çykýar. Edebiýatşynas B.Garryýew tarapyndan düzülen bu ýygyndy 62 sany goşgudan ybarat. Goşgular tematika bölünipdir. Neşiriň söz hatasy juda köp.

Seýdiniň 59 sany goşgusyny öz içine alýan kitaby 1955-nji ýylda peýda bolýar. **Altynjy neşir** 1959-njy ýylda çykýar. Şahyryň eserleriniň **edinji neşiri** 1976-njy ýylda çapdan çykýar. Bu ýygyndy şahyryň liriki mirasyndan 89 sany, «Goşa pudagym» dessanyndan 36 sany, umumlykda 125 sany goşgyny öz içine alýar.

Seýdiniň ömri we döredijiligi bilen A.Ahundow-Gürgenli, B.Garryýew, M.Garryýew, K.Žumaýew, X.Taňryberdiýew, S.Durdyýew, T.Nepesow, M.Annamammedow we başgalar meşgul boldular. Edebi döredijiligi hronologik öwrenmek çeperçilik aňyň ösüş etaplaryny görkezmekden başga-da, mazmunyň we ideýanyň hem ösüş mantyksyny yzarlamaga şert döredýär. Şu sebäpdan hem edebiýatşynaslykda Seýdini hronologik öwrenmek islegi döredi, onuň döredijilik işini döwürlere bölmek synanyşyklary boldy. Seýdini ýörite öwreniji M.Garryýew şahyryň döredijilik taryhyny üç etapa böldi. **Birinji etap** – 1785 – 1800-nji ýyllar, **ikinji etap** 1800 – 1823-nji ýyllar, **üçünji etap** 1823 – 1936-njy ýyllar. Edebiýatçy bu bölekleri taryhy prosese laýyklykda böldi. A.Muhammedow onuň liriki gahrymanynyň watançylyk duýgularyny, içki psihologik ösüşini yzarlamak arkaly üç etapy belledi. Birinji etap 1820-nji ýyla çenli bolan döwür. Bu etapda liriki gahryman adaty esger. Ikinji etap 1820 – 1823-nji ýyllar M.Annamammedowyň belleýşi ýaly, «Indi şahyr göreşiji bolmak bilen birlikde syýasy ýolbaşça öwrülip başlaýar».

K.Durdyýew hem özüniň ýokarda ady agzalan işinde şahyryň biografiýasy, döredijilik älemi babatynda oňat materiallary beripdir.

Edebiýatçy G.Geldiýewiň «Taryh. Edebi ykballar» (Aşgabat, 1990) atly işinde Seýdiniň elegiýalary hakynda gürrüň edilip, onuň «Goşa pudagym» dessanyndaky gahrymanlar şahyryň hut öz ogullarydygy taryh bilen deňeşdirilip barlag edilýär.

Awtor Seýdiniň «Goşa pudagym» dessanyndaky wakalar şahyryň terjimehalynyň bir bölegidir diýip belleýär.

Şu döwür şahyrlaryndan ýene-de biri Zelili bolup, onuň edebi mirasyny öwrenmek meselesi-de edebiýatşynaslygyň üns merkezinde bolupdyr. Zelili barada ilkinji iş ýazanlaryň biri Ýa.Nasyrly bolup, onuň «Zelili hakda meniň pikirlerim» diýen makalasy 1926-njy ýylyň 1-nji dekabrynda «Türkmenistan» gazetinde çykýar. Bu şahyryň edebi mirasyny toplamak we öwrenmek, ozaly bilen, Türkmen medeniýeti instituty tarapyndan ýola goýlupdyr. A.Gürgenli 1937-nji ýylda Zeliliniň 107 sany goşgusyndan ybarat golýazmany tapypdyr. Ýöne soň ol ýitipdir. Emma, S.Durdyýewiň 1960-njy ýyllaryň başynda Nebitdagdan tapan golýazmasy belli bir derežede şol ýiten golýazmanyň öwezini doldurýar. A.Gürgenliniň «Zeliliniň durmuşy we döredijiligi» diýen makalasy şu ýylda okyjylar köpçüligine hödürlenipdir.

1936-njy ýylda Moskwada rus dilinde «Türkmenistanyň halklarynyň döredijiligi» diýen ýygindy çap edilýär. Onda Zeliliniň dört sany goşgusy erleşdirilýär. Olardan «Hoş indi» atlandyrylýan goşgynyň türkmençe nusgasy ýitip gidipdir. K.Ataewiň ««Hoş indi» tapylmazmyka?» diýen makalasynda aýdylyşyna görä, ol goşgynyň asyl nusgasyny 1926-njy ýylda taryhçy G.I.Karpow bir ýatkeş adamdan ýazyp alypdyr.

Zelili hakynda ilkinji neşir maglumaty 1892-nji ýylda Aşgabatda rus dilinde çap edilen «Zakaspi oblastynyň syny» diýen kitapda peýda bolýar. Onda «Magtymguly – lirik şahyr, 150 ýyl ozal Etrekde ýaşapdyr, Zelili – Molla Zelili – Gürgende» diýlip ýazylypdyr.

Zeliliniň goşgularynyň özbaşdak ýygyndysy ilkinji gezek 1926-njy ýylda çap bolup çykýar. Kitaba 30 goşgusy girizilipdir. Şahyryň eserleriniň ikinji neşiri 1940-njy ýyla degişli. 48 sany goşgyny öz içine alýan bu ýygyndyny A.Ahundow – Gürgenli taýýarlapdyr, oňa sözbaşy ýazypdyr.

Zeliliniň 1954-nji ýyldaky eserler ýygyndysy N.Kürräýew hem-de S.Durdyýew tarapyndan tertibe salnypdyr. Muňa sözbaşyny S.Durdyýew

ýazypdyr. 1959, 1960-njy ýyllardaky neşirleri S.Durdyýewyň toplap, sözbaşy ýazmagynda çap edilip çykarylýar.

Zeliliniň eserleriniň 1982-nji ýyldaky neşirini M.Öwezgeldiýew toplap, oňa sözbaşy hem ýazypdyr. Bu neşirde öňde berilmedik 115 sany goşgy berilýär.

Gurbandurdy Zeliliniň goşgular diwany Eýranda hem iki gezek (sözbaşy we neşir eden Myratdurdy Kazy, Küm methowuz, «Kowus» neşirýaty) neşir edilýär.

Şeýlelikde, Zelili barasynda A.Taýymow «Watançy şahyr – Seýdi we Zelili» (1942), B.Garryew «Zelili we onuň döwri» (1943), G.Gurbansähedow «Gurbandurdy Zelili» (1945), S.Durdyýew «Gurbandurdy Zelili» (1959), M.Öwezgeldiýew «Zeliliniň ömri we döredijiligi» (1982), Ş.Gandymow «Ahlak gözelliginiň aýdymçysy» (1982), K.Ataew «Magtymguly we Zelili» (1982) we başgalar, ylmy iş, monografiýa, kandidatlyk dissertatsiýa (S.Durdyýew «Watançy şahyr Zeliliniň ömri we döredijilik ýoly») (1962), Gurbandurdy Geldiýew «Gurbandurdy Zelili» (ömri we döwri we sygry) (1982) bar.

1990-njy ýylda Zeliliniň doglan gününüň 200 ýyllygyna bagyşlanyp, «Zelili» ady bilen şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar M.Öwezgeldiýewiň we M.Çaryýewiň redaksiýasy bilen neşir edilýär. Munda birnäçe edebiýatçylar şahyr hakynda, onuň döredijilik mirasy barasynda özläriniň edebi pikirlerini beripdir. XIX asyr türkmen şahyrlaryndan “Yşk mülkiniň soltany” hasaplanýan Mollanepesiň hem edebi mirasyny öwrenmek hemişe edebiýatşynaslygyň ünsüni özüne çekip gelipdir. Mollanepesiň eserleriniň neşir meselesi sözün doly manysynda 1940-njy ýyldan soň ýola düşüp ugraýar. Şol ýyl onuň liriki eserlerini A.Ahundow – Gürgenli çapa taýýarlap, M.Kösäýewiň redaktorlygynda, “Zöhre-Tahyr” dessany bolsa N.Aşyrow bilen B.Garryýew çapa taýýarlap, A.Ahundowyň redaktorlygynda kitap bolup çykýar. Lirika bilen dessan şu hili aýry-aýrylykda, şeýle hem birleşdirilen görnüşde 1947, 1948, 1955, 1959, 1961, 1963-nji ýyllarda çap edilýär.

Mollanepesiň döredijiligini öwrenmek işi belli derejede dowamly häsiýet alypdyr. Munuň şeýle bolmagynda esasan, Hojaly molla Myratberdi ogly, molla

Sabyr söýün ogly, A.N.Samoýlowiç, A.Ahundow–Gürgenli, B.Garryýew, M.Kösäew, A.Kekilow, T.Nepesow, A.Nurýagdyew, D.Nuralyew, K.Durdyýew we başgalaryň hyzmatlary uly. Aýratyn hem bu ugurda A.Kekilow kân iş alyp bardy. Onuň “Mollanepes” atly kitaby ilki 1957-nji ýylda, soňra şol at bilen kiçi göwrümde 1962-nji ýylda Aşgabatda çap edilýär. XIX asyr türkmen şahyrlarynyň hatarynda Mätäjiniň-de döredijiligi edebiýatşynaslar tarapyndan giňişleýin öwrenilipdir. A.N.Samoýlowiç Mätäjiniň adyny dünýä ilkinji ýaýradan adam hasaplanýar. Ol 1909-njy ýylda “Rus arheologik jemgyýetiniň Gündogar bölüminiň ýazgylarynda” şahyr barada söz açýar we onuň “Aýperi” goşgusyny çap edýär.

1915-1916-njy ýyllarda Aşgabatda “Ruznamaýy-Maweraýy-Bahry-Hazar” gazetinde Mätäjiniň birnäçe goşgusy çap edilipdir. Alyşbeg Alyýewiň “Şahyr Mätäjiniň terjimehaly” diýen gysgaça makalasy şu gazetde beýan edilýär.

1923-nji ýylda Allaguly Garahanowyň Daşkentde neşir edilen “Ene dilimiz” diýen okuw kitabynda Mätäjiniň “Bolsun” ady bilen “Hoş olsun” (baş bent) goşgusy ilkinji gezek çap edilýär. 1928-nji ýylda belli saz öwrenijiler W.Uspenskiý, W.Belýaew özleriniň “Türkmen sazy” diýen kitabynda-da Mätäji hakynda gürrüň edýär we onuň şygrylaryndan getiripdir.

Şahyryň goşgularynyň ilkinji ýygındysy 1940-njy ýylda çapdan çykýar. Ony çapa taýýarlan, sözbaşy ýazan N.Aşyrowdyr. 1943-nji ýylda B.Garryýew tarapyndan Mätäjiniň 13 goşgudan ybarat goşgusy “Saýlanan goşgular” ady bilen ýygindy bolup çapdan çykýar. Mätäjiniň liriki goşgulary birnäçe gezek (1954 ý. çapa taýýarlan N.Aşyrow, A.Kerimow: 1962 ý. çapa taýýarlan A.Ulugberdiýew, A.Çarygulyýewa) neşir edilip, okyjylara etirilýär. Şahyryň 150 ýyllyk ýubileýine bagyşlap, 1975-nji ýylda goşgular ýygındysy çapdan çykdy. Çapa taýýarlanlar A.Çarygulyýewa, A.Nurýagdyýew. Edebiýatşynas A.Çarygulyýew «Mätäjiniň poeziýasy» diýen temada 1964-nji ýylda dissertatsiýa gorap, filologiýa ylmlarynyň kandidaty boldy. 1978-nji ýylda «Annagylyç Mätäji» ady bilen şahyr hakynda ýazylan ylmy dokladlar, makalar we habarlar erleşdirilen ýygindy

A.Meredowyň we M.Öwezgeldiýewiň redaktsiýasy bilen neşir edildi. Onda edebiýatçylar şahyryň ömri, döredijiligi, eserleriniň çeperçilik aýratynlygy barasynda özläriniň pikirlerini bildiripdir.

«Türkmen edebiýatynyň görnükli nazaryýetçisi R.Rejebowyň “XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynyň döredijilik stili” atly düýpli monografiýasynyň, K.Jumaýew, N.Atdaýew, M.Gurbansähedow tarapyndan ýazylan “Türkmen dramaturgiýasynyň taryhynyň” 1-nji kitabyň Garaşsyzlyk ýyllarynda okyjylara ýetirilegi aýratyn bellenişli wakadyr. Kitaplaryň ikisi-de düýpli ylmy-derňew işi bolmak bilen birlikde ýokary okuw jaýlary üçin gymmatly okuw kitaby-da bolup durýar»¹.

Şeýlelikde, XIX asyr türkmen klassyk şahyrlarynyň edebi mirasyny öwrenmek işi giň gerim aldy. Emma, gynansakda, biz bu asyryň şahyrlarynyň döredijiliginiň edebiýatşynaslykda öwrenlişi babatynda olaryň ählisini gürrüň edip bilmedik. Öz gezeginde ýokarda agzalan işler hem edebiýatşynaslygyň ösüş taryhynda uly ähmiýetiniň bardygy mälim.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. XIX asyr türkmen klassyk edebiýaty barada maglumat beriň.*
- 2. XIX asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiligini öwrenmek meselesi nähili?*
- 3. Türkmen edebiýatynyň XIX asyrdaky wekilleri barasynda alyp barylýan ylmy-barlaglar hakynda gürrüň beriň.*

TÜRKMEN EDEBIÝATŞYNASLYGYNDA EDEBIÝAT NAZARYÝETI MESELELERINIŇ ÖWRENILIŞ TARYHY

Meýilnama

- 1. Türkmen edebiýatynyň teoretikleri hakynda maglumat.*
- 2. Teoriýa meselelerini öwrenmekde ýüze çykan jedelli meseleler.*
- 3. Edebiýatyň teoriýasy meseleleri babatynda alnyp barlan ylmy-barlag işler.*

¹ Rejebow D. Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň „Türkmen dili we edebiýaty“ hünäri üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 2010. 62-cax.

Edebiýat teoriýasynyň spetsifik aýratynlyklaryny ylmy esasyda çuňňur barlap çykmanyň we onuň söweşen hanjaryny ýitileşdirmäge kömek edip biljek işiň nä derejede ýokary ähmiýete eýe ekenligi mälim. Şonuň üçinem edebiýatşynaslykda şahyrlaryň edebi miraslaryny öwrenmek bilen bir hatarda edebiýata degişli meseleler-de giňişleýin öwrenilýär. Şularyň hatarynda teoriýa meselesi-de edebiýatyň ösüşi bilen deň gadam basyp gelýändigini hemmämize mälim. Eýsem ýagdaýa düşen edebiýatçylar bu meseläniň-de töwereginden aýlanyp gidip bilenok. Şonuň üçin-de edebiýatşynaslykda edebiýatyň teoriýa meselelerine bagyşlanan ylmy-barlaglar hem ýüze çykdy. Sebäbi, şeýle ugur edebiýatçylara edebi mirasy öwrenmekde, käbir meseleleri aýdyňlaşdyrmakda dogry gönükdirme berýär.

Edebiýat teoriýasynyň öwrenilişi meselesine geçmezden owal şu zady aýratyn belläp geçeliň. Aslynda hiç bir ylymda, şol sanda edebiýaty öwreniş ylmynda-da bir erde doňup duran, ösmeýän, özgermeýän kanunlaryň bolmaklygy mümkin däl. Edebiýat teoriýasynyň awtorlary alymlar bolsa-da, onuň hamyrmaýasy çeper döredijilik. Çeper döredijilik edebiýat teoriýasynyň kanunlary boýunça ösmeýär-de, çeper döredijiligiň tebigaty, ondaky ýüze çykýan hadysalar, özgerilişikler esasynda edebiýat teoriýasynyň ol ýa-da beýleki ýörelgeleri ýüze çykýar. Çeper döredijilik haýsydyr bir kanuna, gysgaja salnanda, onuň ykbalyna oňyn täsir etmeýändigini öňki döwrüň etmiş ýyllyk taryhy ikerjeňlanmäge ýer goýmady.

Indi türkmen edebiýatşynaslygynyň taryhyna nazar aýlasak, türkmen milli edebiýatynyň teoriýa meselelerini öwrenmekde ilkinji nobatda söz açan edebiýatçy A.Kekilowdyr. Ol 1958-nji ýylda özüniň «Edebiýat teoriýasy» atly studentler üçin gollanmasyny ýazdy we ol kitap bolup çykdy. Awtor bu kitapda edebiýat sözüne düşündiriş bermek bilen birlikde onuň esasy ugurlary babatda hem giňişleýin söhbet açýar. Ol edebiýat hakdaky ylmy üç ugra bölüp, ýagny, 1) edebiýat teoriýasy, 2) edebiýat taryhy, 3) edebi syn diýip görkezýär. Edebiýat teoriýasyna bolsa, şeýle düşündiriş berýär: «Edebiýat teoriýasy - çeper edebiýatyň manysy, onuň spetsifikasy, çeperçilik metodlar, edebi stiller we žanrlar hakyndaky ylymdyr.

Edebiýat teoriýasy çeper edebiýatyň jemgýetçilik durmuşdaky tutýan ornuny, ähmiýetini, çeper eserleri analiz etmegiň printsiplerini, çeper edebiýatyň ösüş kanunlaryny öwredýär». Beýle nazary pikirler biziň edebiýatymyzyň wajyp meselelerini öwrenmekde uly ähmiýete eýe. Awtoryň bu işi esasy üç bölümden ybarat bolup, onda çeper edebiýatyň özi, çeper edebiýatyň gurluşy, edebi proses meseleleri öwrenilýär. Emma awtor öz işinde edebi žanrlary 3 topara bölýär. Olar: lirika, epos, drama.

A.Kekilow edebiýat teoriýasynyň örän çylşyrymly we wajyp problemasynda degişli «Edebi žanrlar we edebi metod» (Aşgabat, 1979) atly göwrümlü işinde ýokarda aýdylan kitabyň üstüni dolugyrak edip, gaýtadan çykardy. Žanr meselesini ilkinji bolup ýörite derňeýän bu işinde adalgaiň atlandyrylyşy barada ýörite durup geçdi. Ol «žanr» adalgasynyň ornuna «kysym» sözünü ulandy. Bu pikiri makullan edebiýat teoretigi J.Allakow «Edebiýat ylmyna giriş» (Aşgabat, 1992) atly Türkmenistanyň ýokary okuw zaýlarynyň filologiýa fakultetleriniň studentlýerine niýetlenen kitabynda A.Kekilowyň žanr ýörelgesini okuw kitabyňa hem girizýär.

Ýöne belli teoretik Ö.Abdyllaýew özüniň «Edebiýat teoriýasynyň esaslary» (Aşgabat, 1985) atly kitabynda edebi žanrlary 4 topara bölüp görkezýär. Olar: liriki, epiki, drama, liriki-epiki žanrlardyr. Awtor bulary žanr diýip atlandyrýar we onuň öz içindäki görnüşlýerine welin «görnüş (epos žanrynyň görnüşleri, liriki žanryň görnüşleri» diýip atlandyrýar. Şeýle pikirler bilen özüniň teoriýa baradaky ideýasyny öňe süren Ö.Abdyllaew türkmen edebiýatynyň teoriýa meselelerini ösdürmekde uly işiň başyny başlaýar. Awtor ýokarda ady agzalan kitabyňy üçünji gezek neşir etdirýär. Sebäbi, onuň öňki kitabyňy 1-2-nji neşirlerinde (1963, 1972) käbir kemçilikler ýüze çykýar. Şonuň üçinem awtoryň bu kitabynda käbir nazary meseleleriň düşündirilişi edebi prosesde ýüze çykan täzelikler bilen baýlaşdyrylýar. Öde Abdyllaewiň ömri döredijiligi hakynda hem az-kem aýdyp geçeliň. Ol 1929-njy ýylyň 17-nji noýabrynda Kerki raýonynyň (etrabyňyň) Astanababa obasynda doguldy. «Sekiz ýaşymda ejem, on bir ýaşymda-da atam

aradan çykdy. Kiçi doganym Gurban bilen 1950-nji ýyla çenli garyndaşlarymyzyň biriniňkide ýaşadyk»¹ diýip, ol öz eli bilen ýazan terjimehalynda görkezipdir. «Edebiýat teoriýasy» edebiýat teoriýasynyň predmetini anyklaşdyrmakdan başlanýar. Alymyň pikirçe, edebiýat teoriýasy «çeper edebiýatyň durmuş bilen, jemgýetçilik aňynyň beýleki görnüşleri bilen baglanyşygyny, durmuşy çeper suratlandyrmagyň spetsifiki aýratynlyklaryny we kanunlaryny çeper obrazyň manysyny we srukturasyny, çeper mazmunyň çeper formanyň özboluşly xäsiýetlerini we olaryň birligini, sýužetiň, edebi žanrlaryň hem-de olaryň görnüşleriniň, ýazyjynyň stiliniň, edebi ugurlaryň hem-de usullaryň nämedigini, olaryň döreýşini, ösüşiniň «kanunalaýyklygyny öwrenýän ylymdyr»¹.

Ýokardaky ylmy işleriň äxlisinde edebi žanrlaryň adalgai «žanr» görnüşinde berilse, edebiýatçy A.Bekmyradowyň «Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana däp we täzeçillik gözlegleri» atly monografiýasynda edebi žanrlar «görnüş» diýlip atlandyrylýar. Ýagny, proza görnüşü, poeziýa görnüşü. Şu görnüşleriň öz içinde bolan bölünüşigine «žanr» diýip at berýär. Aýdaly, goşuk žanry, rubaýy žanry, tuýag žanry... Indi, ýakynda çykan M.Amansähedowyň «Şygyr sungaty we şahyrana şahsyýet» (Aşgabat, 2000) atly lirikanyň žanr aýratynlyklaryna we obrazlar sistemasyna bagyşlanan işine ser salsak, onda awtor ýokarda ady agzalan awtorlar A.Kekilow, J.Allakow, A.Bekmyradowlaryň ylmy işindäki žanr babatynda aýdan pikirlerini biýkärläp, edebiýatçy Ö.Abdyllaýewiň edebi pikirlerini goldapdyr. Ol öz pikirlerini birnäçe mysallar bilen-de subutlandyrmaga çalşypdyr.

Görnüşü ýaly türkmen edebiýatynyň teoriýa meselelerini öwrenmek babatda bir gelişime gilinmeýän meseleler-de bar. Ol hem bolsa, žanr adalgasynyň bir görnüşde atlandyrylmaýanlygydyr. Şunuň ýaly meseleler edebiýaty öwreniş ylmynyň aktual meseleleriniň biri ekenligine şek-şübxe ýok. Ýokardaky işleriň haýsy birinde žanr adalgasyna has dogry gollanylypdyr? diýen sowal ýüze çykmagy mümkin. Biziň pikirimizçe, edebiýatçy M.Amansähedow žanr adalgasynyň ulanylyşy barasynda dogry pikiri orta atypdyr. Şonuň üçinem teoretik

¹ Маммедов А. Сөнмейән ве сүйнмейән йылдыз. Ашгабат, 1989. 34-нжи сах.

Ö.Abdyllaýewiň barlaglary hakykata laýyk bolar diýip pikir edýäris. Köpçülik teoretikler hem muny makullaýar.

Türkmen edebiýatşynaslygynda öňräk göze görnen edebiýatçylardan biri R.Režebowyň «Liriki mazmun we şygyr sungaty» (Aşgabat, 1968) atly monografiýasy hem edebiýatyň teoriýa meselelerine bagyşlanypdyr. Bu işde şygyr sungaty bilen liriki mazmunyň arasyndaky kanuny baglanyşyk barlag edilýär. Monografiýada lirikanyň spetsifik predmetiniň şygyr tehnika bilen ritm, şahyran sintaksis, metaforalar sistemasy we beýleki ussatlyk serişdeleri bilen aýrylmaz birliginiň kanunlary hemme taraplaýyn açylyp görkezilýär.

Şeýlelikde, türkmen edebiýatşynaslygynyň taryhynda edebiýatyň teoriýa meseleleri-de öwrenilişi taýyndan uly äxmite eýe. Onda görüp geçişimiz ýaly dawaly meseleler hem çetde galanok. Bu ýagdaý edebiýatşynaslygyň prosesini kesgitlep biler.

Soraglar we ýumuşlar

1.Türkmen edebiýatynyň teoriýa meselelerini öwrenmekde kimleriň işini bilýärsiňiz?

2.Belli türkmen teoretik alymlaryň atlaryny we ylmy-barlag işlerini sanap beriň. Edebi žanrlar babatda nähili jedelli meseleler ýüze çykypdyr?

TÜRKMEN EDEBİYATŞYNASLYGYNDA EDEBİYATYŇ PROZA MESELELERINIŇ ÖWRENILIŞ TARYHY

Meýilnama

- 1. XX asyrdaky proza žanrynyň ösüşine gysgaça syn.*
- 2. Türkmen edebiýatynda proza žanrynyň ösüşi.*
- 3. Proza žanrynyň öwreniliş meseleleri hakynda B.Kerbabaýew we başgalaryň işleri.*

XX asyryň 20-nji ýyllarynda türkmen edebiýatynda proza žanry ösüp başlady. Öň poeziýa ýygyn eden şahyrlar indi proza eserlerini hem ýazmaklyga

girişdi. Bu döwürde proza žanrynda ussatlyk görkezen ýazyjylardan Ýa.Nasyrly, B.Kerbabaýew, G.Burunow we beýlekileri agzap geçmek bolýar. Türkmen edebiýatynyň bu döwri hil taýdan printsiplial täze milli formanyň, prozanyň ýüze çykyp, tertipleşip başlan döwri boldy. Bu döwürde ýüze çykan ilkinji proza eserleri professional çeper proza däl-de, naturalist publitsistika has ýakyn dy. Olar haýsydyr bir şýazetiň çeperçilik eleginden geçmedik ýönekeý natural beýany bolup çykýardy. Biraz soňrakky ýyllarda bolsa B.Kerbabaýewiň, A.Durdyýewiň eýýäm hakyky manysynda çeper prozanyň eserleri diýip aýtmaga xukuk gazanan hekaýalary peýda bolup başlaýar. A.Durdyýewiň «Bürgüt penzesinde bir gözel», «Bagtly gyz Bagdatda» («Bagtly gyzlar»), «Meleguş», B.Kerbabaýewiň «Bir obada bolan waka», «Saňa ýaran maňa ýarar», «1916-njy ýyl», «Açlyk» ýaly hekaýadyr powestleri we başgalar muňa aýdyň mysal bolup biler. Mundan soňra bolsa, prozanyň iri žanry bolan roman žanry-da edebiýat meýdanyna gelip başlady. Türkmen edebiýatynda roman žanryny iň ilkinji gezek ýazyjy B.Kerbabaýew ýazýar. Ol «Aýgytly ädim» romanyny edebit meýdanyna alyp gelýär. Bu roman ilki «Artyk we Aýna» ady bilen žurnallarda çap edilýär. Şeýlelikde, XX asyryň 20-nji ýyllaryndan gözbaş alyp gaýdýan prozany barlag etmek, öwrenmek işi edebiýatçylary hemişe gyzyklandyryp gelipdir. Edebiýatyň proza žanryny we onuň meselelerini öwrenmekde J.Allakow, Ö.Abdyllaýew, S.Myradow, N.Hojageldiýew ýaly edebiýatçy alymlaryň hyzmaty uly. J.Allakowyň «Döwür we gahryman» (Aşgabat, 1971) atly kitabynda häzirki etapdaky türkmen prozasynyň wajyp meselelerine bagyşlanan makalalary girizilýär. Munda awtor türkmen prozasynda konflikt we häsiýetiň berilişi, türkmen prozasyndaky psihologizmiň ulanylyşy, tipik ýagdaýlar we häsiýet, çeper eseriň strukturasy we obraz, çeper portret we häsiýet, çeper detal we döwür hem gahryman ýaly meseleler babatynda söz açýar. Awtor öz işinde konflikt çeper eseriň özeni hasaplaýar. Sebäbi, onuň pikiriçe, çeper eseriň wakalary konflikt (göreş) arkaly ýaýbaňlanýar. Awtor muny birnäçe delillendirmeler bilen subut edýär. Kitapda bular N.Jumaýewiň «Ýawaş gelni», B.Kerbabaýewiň «Gaýgysyz

Atabaý» ýaly eserlerinden mysal alnyp barlag edilýär. Mundan başga-da, gahryman häsiýetini döretmek we açmak babatynda J.Allakow bu kitapda birnäçe degerli, çylşyrymly pikirleri ýüze çykarypdyr. Şonuň üçinem onuň pikirleri diňe bir edebi-estetiki pikirler däl-de, eýsem, proza babatynda syny pikirleri-de ýüze çykaryar. Onuň «Döwürdeşlerimiziň ahlak keşbi» («Garagum», 1975, №2) diýen gyzykly makalasynda B.Kerbabaýewiň «Suw damjasy-altyn dänesi» romanyndaky A.Babalynyň, A.Gurbanowyň «Topragyň ysy» powestindäki Otjanyň zähmete bolan garaýyşlary syny gözgaraýyşdan oňat derňelýär. Awtor Ýa.Trinfonowyň «Teşnelikden çykanlar» romanyndaky Naçaýewiň, B.Hudaýnazarowyň «Göreş meýdany» powestindäki Jawat Merwanyň zähmete bolan garaýyşy esasynda ýüze çykýan ahlak keşbi barada durup geçýär.

Şeýle hem Ž.Allakowyň «Roman žanry we onuň syny» («Garagum», 1976, №12) atly makalasy-da roman žanryny öwrenmekde uly ähmiýete eýedir. Awtoryň proza žanry babatynda alyp baran barlaglarynyň jemini özünde jemleýän «Häzirki zaman prozasynyň problemalary we gahrymanlary» (Aşgabat, 1991) atly uly göwrümlü işi türkmen prozsynyň aktual meseleleri hakda gürrüň edýär. Awtoryň irginsiz eden barlaglaryndan biri ol XX asyrda peýda bolan proza eserleriniň her biri hakynda durup geçip, olaryň analizini dogry berip bilipdir.

Proza žanryny öwrenmekde S. Myradow hem kân işleri ýerine etirdi. Onuň «Edebi çekişmeler» (Aşgabat, 1971) atly edebi makalalar ýygyndysynda roman žanrynyň ösüşine, onuň tematikasyna üns berip barlag edýär. Şu kitaptaky aýratynlyklardan biri, XX asyr proza eserleri bir tarapdan analiz edilen-de bolsa, ikinji tarapdan olaryň kemçilikleri-de tankyda alynýar hem-de awtor şol boýunça öz pikirini delillendirmäge hereket edýär.

A.Gylyçdurdyýewiň «Roman we ussatlyk» (Aşgabat, 1981) atly kiçi göwrümlü işinde XX asyr türkmen romanlary we olaryň käbir meseleleri babatynda gürrüň edilýär we degerli pikirler öňe sürülýär.

D.Nuralýýewiň «Şahsyýet we edebi proses» (Aşgabat, 1982) atly tutumly monografiýasynda häzirki zaman türkmen prozasynyň mysalynda şahsyýet problemasynyň käbir taraplary öz şöhlelenmesini tapypdyr.

Mundan başga-da, «Türkmen edebiýatynyň taryhy» köp tomluk kitabyň VI tomunda XX asyryň türkmen prozasynyň ösüş ýagdaýy, onda ýüze çykan täzelikler hakda edebiýatşynaslar A.Garaýew, K.Jumaew, M.Seýidow, N.Atdayew we başgalar oňat materiallary getirip, olar barasynda özläriniň edebi pikirlerini beýan edipdirler.

Şeýlelikde, türkmen edebiýatynyň proza eserlerini öwrenmek işi edebiýatşynaslygyň hemişe üns merkezinde bolup gelipdir.

Soraglar we ýumuşlar

- 1.Türkmen edebiýatynda proza žanry haçan ösüp başlady?*
- 2.Prozanyň iri žanrlaryny döretmekde kimleriň roly uly?*
- 3.Proza žanryny öwrenmek işinde haýsy edebiýatçylary bilýärsiňiz?*

D.REJEBOWYŇ YLMY BARLAGLARYNDA GARAŞSYZLYK DÖWRÜNIŇ EDEBIÝATYNYŇ ÖWRENILIŞI

Meýilnama

- 1.Garaşsyzlyk döwründe edebiýaty öwreniş ylmynyň ösüşi.*
- 2.Bu döwürde edebiýaty öwreniş ylmynyň ösüşiň esasy ugurlary barada.*
- 3.Durdymyrat Rejebowyň ylmy barlaglary.*

1990-njy ýylaryň başlaryndan başlap äxli dowletleriň öz garaşsyzlygyna eýe bolmagy bilen, olaryň edebiýatynda-da täze ovrülişikler peýda boldy. Edebiýaty öwreniş ylmy hem täze basgançaga gadam basdy. Şonuň üçin hem türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň wekilleri tarapyndan edebiýat ylmynda onlarça ylmy işler, makalalar ýazyldy. Bu barada edebiýatçy Durdymyrat Rejebow özüniň «Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty». („Türkmen dili we edebiýaty“ hünäri üçin okuw kitaby. Aşgabat, 2010) atly okuw kitabynda şeýle maglumatlary

beripdir. «Garaşsyzlyk ýyllarynda M.Annamammedow, M.Gurbansähedow, M.Amansähedow, K.Jumaýew, E.Aşyrowa, Ş.Geldiýewa, A.Weliýew ýaly görnükli edebiýatçylaryň doktorlyk dissertasiýalaryny gorandygyny ýatlamaklyk guwandyrjydyr. M.Amansähedowyň “Lirikada obrazlar sistemasy”, “Lirikada şahyrana şahsyýet” atly ylmy monografiýalary bu döwürde edebiýat teoriýasynda edilen saldamly işleriň biri boldy»¹.

Edebiýatçy alym Muhammetguly Amansähedowyň “Şahyrana şahsyýet we şygry sungaty” (Aşgabat, 2000) kitabynda lirika žanrynyň-şygry sungatynyň derňewine bütinleý täzeçe çemeleşilýär. Şahyrana şahsyýet, terjimehal gahryman, awtoportret, roldaky gahryman... ýaly adalgalar-düşünjeler hut Muhammetguly Amansähedowyň özüniň ylmy açyşlarydyr. Bu açyşlar diňe bir türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda täzelik bolman, eýsem, tutuş edebiýat teoriýasyna uly goşantdyr.

Kitapda XX asyr türkmen şygryýetine şahyrana şahsyýet hukdaýnazaryndan täzeçe çemeleşmek bilen dogruçyl baha berilýär².

N.Gurbanmyradowyň “Berdi Kerbabaýewiň edebi garaýyşlary”, D.Nuralyýewiň “Aman Kekilow edebiýatçy synçy”, J.Allakowyň “Öde Abdylly”, M.Tuwakowyň “Berdinazar Hudaýnazarowyň romanlarynda psihologizm”, R.Atakowanyň “Halyl Kulyýew – lirik şahyr” diýen monografiýalarynda täzeçillik, döwrebap edebi garaýyşlar öňe sürülýärdi – diýip, edebiýatçy D.Rejebow oňat bir maglumatlary beýan edipdir.

Mundan başga-da, M.Gurbansähedowyň “Türkmen romanlarynda psihologizm”, A.Weliýewiň “Tipiklik meselesi” diýen kitaplarynda edebiýatyň jedelli teoretik meseleleriniň, poeziýanyň we prozanyň üstünlikleriniň we bärden gaýtmalarynyň üstünde durulýar. Olarda şahyrana şahsyýet, obrazlar ulgamy, edebi tipiklik, prozanyň şahyranalygy, aňyyet baradaky garaýyşlar, düşünjeler türkmen edebiýatynyň nusgalaryna salgylanylyp, aýyl-saýyl edilýär. A.Bekmyradowyň

¹ Rejebow D.Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň „Türkmen dili we edebiýaty“ hünäri üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 2010. 62-cax.

² Rejebow D.Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň „Türkmen dili we edebiýaty“ hünäri üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 2010. 62-cax.

“Edebi miras – ebedi miras” atly makalalar ýygındysynda, “Magtymgulynyň şahyrana dünýäsi” atly monografiýasynda, A.Şyhnesowynyň “Magtymgulynyň älemi” atly monografiýasynda türkmen nusgawy edebiýaty, Magtymgulynyň döredijilik dünýäsi barada gymmatly pikirler öňe sürülýär.

Şeýle hem edebiýatçy özüniň okuw kitabynda gowy bir analizi ýüze çykarypdyr. Ol: «A.Orazowyň “Edebi proses hakynda oýlanmalar”, A.Mämmedowyň “Döwür hem edebi ädimler”, “Hanguly Taňryberdiýewiň ylmy syny mirasy”, E.Aşyrowanyň “Ata Kerimow synçy”, “40-90-njy ýyllaryň türkmen edebi synynyň problemalary” ýaly işlerinde edebiýatyň, edebi synyň geçmişine we geljegine nazar aýlanýar.

A.Orazow ýokarda ady agzalan monografiýasynda sowet döwründäki syýasy-ideologik derňewleriň türkmen edebiýatynyň ösüşini belli bir derejede bökdändigini, täze eýýamda milli çeper pikirlenmede ýüze çykan täzelikleriň edebiýata oňyn täsir edendigini belleýär.

A.Mämmedowyň “Döwür hem edebi ädimler” diýen kitabynda onuň dürli ýyllarda metbugat sahypalarynda çap bolup çykan syny makalalary, synlary ýerleşdirilipdir. Alym olarda türkmen ýazyjylarynyň çeperçilik meselesindäki utuşlarynyň we ýol beren säwlikleriniň üsünde ymykly durýar. Ol makalalarda edebiýatymyzyň sagdyn ösmegine bolan ymtylyşlary, onuň dürli edebi kysymlara ýaýraw berip, söz senetkärleriniň çeper keşpleri döretmäge, häsiýetleri ählitaraplaýyn açyp görkezmäge, wakalary gyzykly ýaýbaňlandyrmaga özboluşly cemeleşýändikleri giňden delillendirilýär».

Görnükli ýazyjy, zehinli edebiýatçy Osman Ödäniň Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmeniň milli ruhy, türkmen hem dünýä edebiýatynyň düýpli problemalary boýunça uly gözlegler bilen meşgul bolandygyny aýratyn bellemek gerek. Osman Öde edebiýatçy hökmünde türkmen edebiýatyny çeper-filosofik masştabda öwrenmegiň täze ýoluny döretdi. Onuň “Garaşsyzlyk diwany” atly edebi-teoretik makalaryndan, flosifik oýlanmalaryndan hem ýatlamalaryndan kemala gelen iki tomlugy edebiýatyň şu döwri, belki, uzak geljegi üçinem bahasyna ýetip bolmajak

eserlerdir. Awtor filosof hökmünde-de onlarça makalar bilen çykyş edip, türkmeniň milli tebigatynyň çuňluklaryna aralaşmagy başardy.

O.Ödäniň diňe türkmen edebiýatyna däl, eýsem şu edebiýata hertaraplaýyn täsirini ýetiren gündogar edebiýatyna, günbatar edebiýatyna beletligi onuň bu ugurda-da edebi-teoretik hökmünde öndümlü işlemegi üçin amatly şertleri döredýär. Edebiýatçy Garaşsyzlyk ýyllarynyň başlaryndan başlap, dürli gazet-žurnallarda, aýratynam edebiýatyň muşdaklarynyň ýakyn hemrasyna öwrülen „Garagum“ žurnalynyň sahypalarynda gündogar edebiýatynyň halypalarynyň portretlýerine bagyşlanan uly göwrümlü edebi makalalary bilen ýygy-ýygydan çykyş edip, okyjylaryny begendirdi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen halk döredijiligini we nusgawy edebiýaty çuňňur öwrenmekde hem önjeýli işler edildi. Dil we edebiýat ylmlarynyň doktorlary B.Mämmetýazowyň, A.Baýmyradowyň, R.Rejebowyň, Dil we edebiýat ylmlarynyň kandidatlary R.Mustakowyň, A.Durdyýewanyň, A.Bekmyradowyň eden işleri uly ähmiýete eýe boldy.

Garaşsyzlyk ýyllarynda edebiýaty öwreniş ylmyna ýaş alymlaryň birnäçesi gelip goşuldy. Bu döwrüň başlarynda Çary Kulyýew, Rejep Pirjanow, Myrat Tuwakow, Myrat Annaýew ýaly zehinli edebiýatçylar filologiýa ylmlarynyň kandidaty alymlyk derejesini almak üçin dissertasion işlerini üstünlikli goradylar. Rehmet Gylyjow, Orazgylç Çaryýew, Gülälek Nurbadowa, Aýna Söýegowa ýaly edebiýatçylar Garaşsyzlyk ýyllarynda ylmy gözlegler bilen meşgullanyp, edebi makalalar bilen çykyş edip durýarlar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda B.Akadow “Italmaz Nuryýewiň şahyrana şahsyýeti”, “Görogly eýýamynyň edebiýatynda edebi akym meselesi” atly monografiýalaryny, daşary ýurt edebiýaty boýunça okuw kitaplaryny taýýarlap, çapa hödürledi. A.Täjimow “Köňül köşgüniň soltany”, “Mollanepes. Ylmy derňewler” atly ylmy kitaplaryny neşir etdirmek bilen birlikde oguz edebiýatyna, Gorkut atanyň, Ahmet Ýasawynyň, Mahmyt Pälwanyň, Mahmyt Kaşgarlynyň, Garajaoglanyň, Azadynyň, Magtymgulynyň döredijiligine bagyşlanan ylmy makalaryny dörettdi. D.Rejepow

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň şahyrana döredijiligine bagyşlanan ylmy işini taýynlady, şeýle hem “Türkmen prozasynda gahrymanyň dünýä gatnaşygynyň çeper-filosofik konsepsiýasy” diýen temada ylmy derňewleri alyp barýar – diýip, edebiýatçy D. Rejebow özüniň okuw kitabynda Garaşsyzlyk döwründe türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň-da has rowaçlanadygyny aýratyn belläp geçipdir.

Soraglar we ýumuşlar

- 1. Garaşsyzlyk döwründe türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň ösüşine nähili baha berýärsiňiz?*
- 2. D.Rejebowyň «Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty» okuw kitaby barada Siziň pikiriniz nähili?*
- 3. Bu döwürde edebiýatçy alymlardan kimleriň barlaglaryny bilýärsiňiz?*

NETIJE

Hemmämize mälim bolşy ýaly edebiýaty öwreniş ylmy irki döwürlerden bári gözbaş alyp, orta asyr we ondan soňky döwürlerde hem, has anygyny aýdanymyzda tä XX asyra çenli bolan aralykda, ondan soň bolsa XXI asyra gelip ösüşini has rowaçlandyrdy. Şonuň üçin hem bu mesele edebiýatyň ösüşiniň esasy alamatlaryny belgileýän tendentsiýalaryny ýüze çykardy. Şonuň üçin hem biziň bu gollanmadaky esasy ob`ektimiz edebiýaty öwreniş ylmynyň geçen taryhy ýoly, bu günü babatynda boldy we olary okuw gollanmanyň üsti bilen studentlere tanyş etmekligi makul diýip bildik. Alyp baran derňewlerimiz aşakdaky ýaly netijeleri ýüze çykardy:

Edebiýaty öwreniş ylmynyň irki döwürleri Antik döwürlere baryp daýanyandygy mälim boldy.

Edebiýatşynaslygyň ösüşiniň orta asyrlarynda täze gözgaraýyşlar, edebi-nazary pikirleriň ýüze çykandygyny Aişer Nowaýynyň eserlerinden gormek bolýar. Şonuň üçin işiň dowamynda bu meseläni hem çetde galdyrmadyk.

XIX asyra gelip, rus alymlarynyň Gündogar edebiýatyny giňişleýin öwrenmekleri edebiýatşynaslygyň ösüşini ylmy esasyda ýola goýulmagyna giň ýol açylandygyny aýratyn bellemelidiris.

XX asyra gelip edebiýatşynaslyk ylmy magaryf we neşiriýat hökmünde giňden ösüş ýoluna düşendigini barlagyň dowamynda anykladyk. Sebäbi, bu döwürde gündelikli metbugatyň, ýagny, gazet-žurnallaryň neşir edilmegi bilen birnäçe edebiýatçylar özleriniň edebi-nazary, çeper pikirlenmelerini şu metbugat arkaly köpçülige ýetirdi.

XXI asyra gelip türkmen edebiýatşynaslygy has hem rowaç tapdy. Sebäbi, häzirki döwürde ylym-texnikanyň ösmegi edebiýaty öwreniş ylmynyň hertaraplaýyn ösmegine giň mümkinçilikler döretti. Türkmen edebiýaty dogrusynda ylymda doktorlyk dissertatsiýalar, ylmy monografiýalar, makalalar ýazylyp, edebiýatşynaslyk ylmynyň giň diapozynda ösmegini gazandy.

Jemlāp aýdanymyzda, edebiýatşynaslygyň taryhy, onuň ösüş etaplaryny öwrenmek giden bir umman. Emma şeýle-de bolsa, olary öwrenmek edebiýatymyzyň geçmiş taryhyny bilmegimize uly mümkinçilik döredýär. Şonuň üçin hem onuň her bir meselesini giňişleýin, ylmy esasyda xäzirki edebiýatşynaslygyň üstünlikleri derejesinde hakyky manysynda öwrenmeklik бүгүнки talaplardan gelip çykýan zerurlyk diýip hasaplaýarys.

Е Д Е Б И Ў А Т Л А Р

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017, 4 август.
2. Aristotel. Poetika. Тошкент, “Adabiyot wa sanat”, 1980.
3. Allakow J.. Türkmen edebi synynyň taryhy. Aşgabat, “Magaryf”, 1988.
4. Bobaew T. Adabiyotşunoslik asoslari. Тошкент, “Fan”, 2002.
5. Kuronow D., Rahmonow B. Garb adabiy-tankidiý tafakkuri tarihi oçerklari. Тошкент, “Fan”, 2008.
6. Aflotun. Konunlar. Тошкент, “Ýangi asr awlodi”, 2002
7. Türkmen edebiýatynyň taryhy. Aşgabat, 1978
8. Beruniýi gumanitarnye nauki. Taşkent, 1972.
9. Walihuzaew B. Uzbek adabiyotşunosligi tarihi X-XIX asrlar. Тошкент, “Uzbekiston” 1993.
10. Ýuldoşew B. Uzbek adabiyotşunosligi we adabiy tankidçiligida uslub we mahorat muamolari. Dokt.diss. Тошкент, 2000.
11. Mahmud Kaşgari. “Dewonu lugat it - turk”. 3 tom. Taşkent, 1960
12. Mallaew N.M. Uzbek adabiyoti tarihi. Тошкент, 1965
13. Kösäew M. Edebiyat barada söhbet. Aşgabat, 1972
14. Haýtmetow A.. Alişer Nawoiýning adabiy-tankidiý karashlari. Тошкент, “Uzfan akademiýasy”, 1959.
15. Amansähedow M. Şygyr sungaty we şahyrana şahsyýet. Aşgabat, “Ruh”, 2000.
16. Alyýew R. Keminäniň ömri we döredijiligi. Aşgabat, 1956
17. Baýrammyradow K. Söweşjeň edebiýat ugrunda. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1970.
18. Bekmyradow A., Söýegow M. Gulmuhammedowyň gyzykly hem-de gussaly ykbaly. “Edebiyat we sungat”, 1988, 10-mart.

19. Bertels E. E. Türkmen klassyky edebiýatynyň öwreniliş taryhy // Magtymguly (Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy). Aşgabat, 1960.
20. Bertels E.E Türkmen halkynyň edebi geçmişi // XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, “Ylym”, 1967.
21. Durdyýew K. XIX asyr hem-de XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynyň taryhyndan oçerkler. Aşgabat, 1987.
22. Nuralyew D. Akademik A.N.Samoýlowiç türkmen edebiýaty hakynda. Aşgabat, 1971.
23. Kerimow A. Türkmen edebiýaty ösüş ýolunda. Aşgabat, 1987.
24. Türkmen edebiýatynyň taryhy. IV tom, Aşgabat, 1979.
25. Durdyýew K. XIX asyr hem-de XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynyň taryhyndan oçerkler. Aşgabat, “Magaryf”, 1990.
26. Myradow S. Düýnki we şu günki edebiýatyň aladalary. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1988.
27. Türkmen edebiýatynyň taryhy. VI tom. Aşgabat, 1982.
28. Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. Aşgabat, «Ylym», 1987.
29. Döwletmämmet Azady. Wagzy-azat. Aşgabat, 1962.
30. Magtymguly we dünýäniň ruhy-medeni gymmatlyklary. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2008.
31. Aşyrow A. Könegüzer. Aşgabat, 1992.
32. Magtymguly. Eserler ýygyndysy. I jilt, Aşgabat, MGI. 2013.
33. Şyhnepes A. XVIII asyr türkmen edebiýaty. Aşgabat, 2008.
34. Köňül gözgüsi. Aşgabat, 2014, 111-115 sah.
35. Annamuhammedow M. «Magtymguly gizlin syryň bar içde...» Aşgabat, «Ylym»1997
36. Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. Aşgabat, 1993.
37. Amansähedow A. Liriki mazmun we şahyrana şahsyýet. Aşgabat, «Ruh», 2004.

38. Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp we täzeçillik gözlegleri. Aşgabat, «Ylym», 1989.
39. Magtymguly. Şygyrlar. 1,2 tomlar. Aşgabat, «Türkmenistan», 1992, 1994.
40. Şyhnepes A. Magtymgulynyň älemi. Aşgabat, 1994.
41. Magtymguly Garagalpagystanda. Aşgabat, «Ylym», 2013
42. Kurambaýew K. Döwrebap temalar we şahyrana ussatlyk. //Miras. 2012, №3
43. Kurambaýew K. Maxtumkuli - ylhom çaşması. Toşketnt, 2012.
44. Annagylyç Mätäji. Aşgabat, «Ylym», 1978.
45. Allakow J. «Ak guş ýa-da gara garga. Bu edebiýata ýokuşan ýowuz keseldir» «Edebiýat we sungat» žurnaly, 1990.
46. Bekmyradow A. Edebi miras-edebi miras. Aşgabat, «Türkmenistan», 1992.
47. Geldiýew G. Taryh. Edebi ykballar. Aşgabat, «Ylym», 1990.
48. Allakow J.. Edebiýat ylmyna giriş. Aşgabat, «Magaryf», 1992.
49. Abdyllyýew Ö. Edebiýat teoriýasynyň esaslary. Aşgabat, «Magaryf», 1985.
50. Kekilow A. Edebiýat teoriýasy. Aşgabat, 1958.
51. Kekilow A. Edebi žanrlar we edebi metod. Aşgabat, «Ylym», 1979.
52. Rejebow R. Lirik mazmun we şygyr sungaty. Aşgabat, «Ylym», 1986.
53. Allakow J.. Häzirki zaman prozasynyň problemalary we gahrymanlary. Aşgabat, «Türkmenistan», 1991.
54. Abdyllyýew Ö. Döwrüň keşbi-edebiýatyň keşbi. Aşgabat, «Ylym», 1980.
55. Gylyçdurdyýew A. Roman we ussatlyk. Aşgabat, 1981.
57. Allakow J.. Döwür we gahryman. Aşgabat, «Türkmenistan», 1971.
58. D. Rejebow. Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň „Türkmen dili we edebiýaty“ hünäri üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 2010.

MAZMUNY

1.	Giriş.....	3-sah.
2.	Türkmen edebiýatşynaslygynyň taryhyna nazar. Onuň irki döwürleri we görnüşleri hakynda maglumat.....	5-sah.
3.	Edebiýatşynaslygyň edebi syn bilen baglylygy.....	11-sah.
4.	Türki halklar edebiýatşynaslygynyň taryhy we onuň irki döwürleri.....	20-sah.
5.	Edebiýatşynaslygyň orta asyrdaky ösüş etapynyň taryhy (XV asyr).....	25-sah.
6.	Türkmen edebiýatşynaslygynyň XX asyryň başyndaky ösüş taryhy.....	30-sah.
7.	Türkmen edebiýatşynaslygynda rus alymlarynyň orny we hyzmaty.....	34-sah.
8.	Hojaly Mollanyň türkmen edebiýatşynaçlygyndaky orny.....	41-sah.
9.	Edebiýatşynaslykda XVIII asyr türkmen klassyky şahyrlaryň döredijiliginiň öwrenilişi.....	46-sah.
10.	Türkmen edebiýatşynaslygynda Magtymgulynyň doglan we ýaşan ýaşı, maşgala durmuşy baradaky meseleleriň öwrenilişi.....	53-sah.
11.	Magtymgulynyň eserleriniň öwrenilişi.....	64-sah.
12.	Türkmen edebiýatşynaslygynda Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmek meselesi.....	76-sah.
13.	Professor K.Kurambaýewiň Magtymguly we garagalpak edebiýaty boýuça ylmy barlaglary.....	80-sah.
14.	Edebiýatşynaslykda XIX asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiliginiň öwrenilişi.....	88-sah.
15.	Türkmen edebiýatşynaslygynda edebiýat nazaryýeti meseleleriniň öwreniliş taryhy.....	95-sah.
16.	Türkmen edebiýatşynaslygynda edebiýatyň proza meseleleriniň öwreniliş taryhy.....	99-sah.
17.	D.Rejebowyň ylmy barlaglarynda garaşsyzlyk döwrüniň edebiýatynyň öwrenilişi.....	102-sah.
18.	Netije.....	107-sah.
19.	Edebiýatlar.....	109-sah.